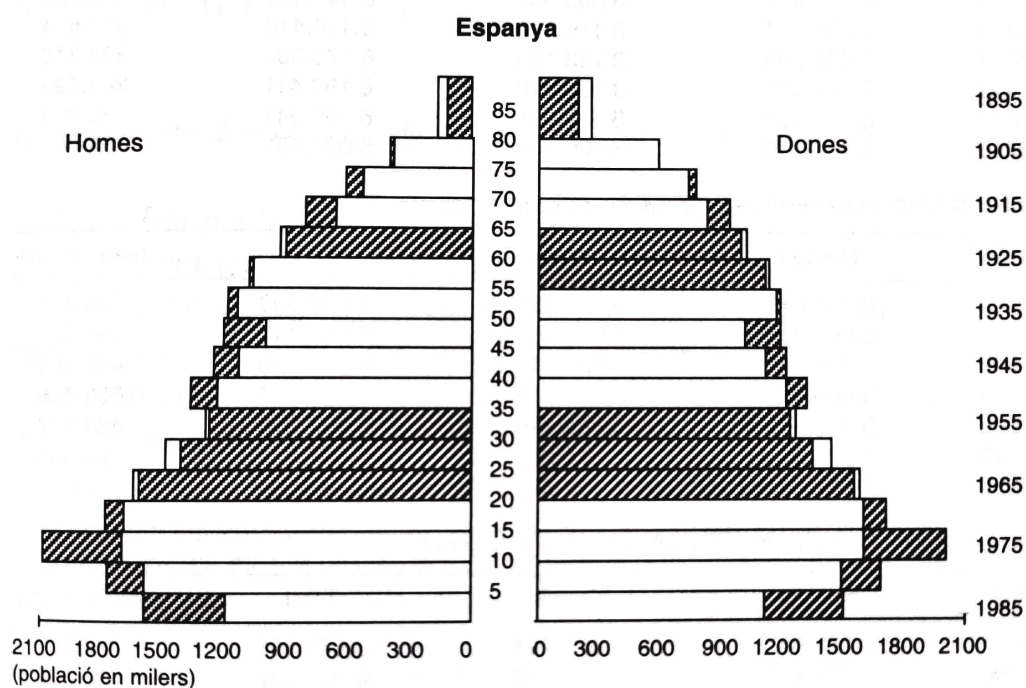

Les migracions humanes a Espanya al llarg del segle XX

GRAU EN HISTÒRIA – FACULTAT DE LLETRES

Treball Final de Grau

Alumna: Laura Tarrés Pidemont

Tutora: Dra. Rosa Congost Colomer

Entrega: Juny del 2022

RESUM

Aquest treball proposa un estat de la qüestió al voltant del tema de les migracions humanes al llarg del segle XX. L'estudi s'articula en una primera part de context històric explicada en cinc subapartats que ressegueixen les diferents onades migratòries d'aquest segle; una segona part d'aproximacions temàtiques que es divideix en tres grans blocs: el primer, mostra un recull de dades demogràfiques de les diferents variables de la població i de les migracions, el segon fa un estudi de les causes i conseqüències socioeconòmiques de les migracions humanes i el tercer i últim d'aquest bloc, ofereix una aproximació a les diferents polítiques migratòries que es van executar al llarg del segle XX dividit segons la cronologia. A continuació, s'analitza l'impacte cultural de les migracions humanes a Espanya a través de la veu de Francesc Candel en la seva obra literària *Els altres catalans* de l'any 1964. L'objectiu central d'aquest treball és anar un pas més enllà d'una simple anàlisi descriptiva per tal d'abordar l'evolució dels debats historiogràfics al voltant d'aquest fenomen històric des d'una mirada interdisciplinària: és a dir, social, econòmica, demogràfica, política i cultural. La historiografia analitzada abasta des de les dècades immediates dels primers anys del segle XX fins a l'actualitat.

PARAULES CLAU

Migracions, segle XX, persona amb trajectòria migrant, desplaçament rural-urbana, indústria, demografia, corrent migratori intern.

IMATGE PORTADA:

Piràmide de la població espanyola real i projectada en absència de migracions.

Font: (Cabré, 1999: 165)

És allò que dèiem abans: qui són els veritables catalans? I que les coses no poden romandre incòlumes. El món d'avui no és com el món d'ahir. Tots els elements ho estan demostrant amb el seu mimetisme. Personalment, volem fer l'observació que la primera generació, aquesta que segons tothom mai no s'integra, acaba estimant també Catalunya.

Francesc Candel, Els altres catalans (1964)

Els esforços integracionistes depenen menys dels poders públics que de les actituds col·lectives.

Jordi Nadal, Població i societat a l'àrea catalana (1965)

Índex

1. Introducció.....	1
2. Context històric.....	3
1.1. Primera onada migratòria fins 1931.....	4
1.2. Migracions durant el període de la Guerra Civil (1936-1939).....	8
1.3. Segona onada migratòria 1940-1950.....	10
1.4. Tercera onada migratòria 1960.....	12
1.5. Últimes migracions fins a l'actualitat.....	14
3. Aproximacions temàtiques.....	15
3.1. Dades demogràfiques.....	16
3.1.1. Evolució demogràfica 1900-2000.....	18
3.1.2. Dades demogràfiques de les migracions.....	25
3.2. Causes i conseqüències socioeconòmiques.....	29
3.3. Les polítiques migratòries.....	40
3.3.1. Les polítiques migratòries prèvies a la Guerra Civil.....	41
3.3.2. Les polítiques migratòries durant el franquisme.....	44
3.3.3. Les polítiques migratòries fins a l'actualitat.....	50
4. Impacte cultural del fenomen de les migracions: una mirada candeliana...53	53
5. Conclusions.....	63
6. Annexos.....	67
7. Bibliografia.....	72

1. Introducció

Per parlar de les migracions a Espanya, hem de parlar de la història del segle XX i per parlar de la història del segle XX cal fer referència al gran impacte que van causar els corrents migratoris en aquest període a Espanya. Aquest és l'origen i la lògica que m'han acompanyat al llarg de la redacció del meu treball de final de grau en història.

Empesa per l'amor per la lectura, vaig rebre una caixa plena de llibres de la biblioteca personal d'un dels grans historiadors de Catalunya que ens havia deixat feia poc. A la caixa hi havia llibres de tot tipus: col·leccions variades, llibres d'assaig i de novel·la, altres col·leccions més conegudes com la MOLU (Millors Obres de la Literatura Universal) que conté llibres dels grans escriptors clàssics del segle XX com Lev Tolstoi, Josep Carner, Balzac, i altres. Però la major part dels llibres que hi havia dins la caixa, eren de recerca de l'àmbit de les ciències socials i més concretament d'història. Alguns d'ells els vaig poder reconèixer de seguida, altres després d'haver fullejat les primeres pàgines i connectar amb alguna de les classes que he fet al llarg d'aquests quatre anys com a estudiant d'història. Entre els molts llibres que hi havia, voldria destacar els dos volums de l'obra dispersa de J. Vicens Vives, l'àmplia col·lecció d'Ariel Historia i els volums en format manual de l'editorial Labor sota el títol *Historia de España* de l'autor Manuel Tuñon de Lara, però també de Sayas Abengochea, Tarradell, Mangas... I molts altres autors i autores que em van servir en el seu moment per encarar el tema que havia escollit desenvolupar, amb l'aprovació de la meua tutora, com a centre d'estudi d'aquest treball: les migracions humanes al llarg del segle XX.

El segle XX és un període marcat per grans transformacions en tots els nivells i amb especial dramatisme a Espanya pel seu impacte a escala social, demogràfica, política, econòmica i cultural. En l'estudi d'aquest conjunt de canvis trobem un fenomen que és comú i constant en tots els àmbits anteriors. Aquest fenomen és les migracions humanes i serà el que explicarà, en major mesura, l'evolució de la població a Espanya durant els darrers cent vint-i-dos anys d'història.

L'objectiu d'aquest treball és dimensionar totes les repercussions demogràfiques, socioeconòmiques, polítiques i culturals causades pel fenomen de les migracions a través d'un plantejament d'estat de la qüestió. Per fer això, exposarem les diferents línies

historiogràfiques, debats i discussions que existeixen sobre aquest tema. Tanmateix, és important destacar que les migracions humanes és un dels temes d'estudi més treballats des de mitjans del segle XX. En aquest sentit, les migracions adquireixen un caràcter interdisciplinari que permet acostar-se a aquest fenomen des de les diverses branques de les ciències socials.

Per tal d'abordar aquesta qüestió hem dividit el treball en tres grans blocs. Un primer que serveixi al lector com a contextualització històrica del tema, un segon que s'aproximi als diferents aspectes en termes socioeconòmics, demogràfics i polítics d'aquest fenomen; i finalment, un tercer que abordi l'impacte cultural de les migracions des d'una mirada més propera i transgressora de la realitat del context. Aquest apartat es desenvoluparà a través de la veu i literatura de l'escriptor valencià Francesc Candel.

Cal esmentar que és complex en un treball d'aquestes dimensions mostrar totes les característiques de les migracions humanes del segle XX. Per aquest motiu, hem dividit els tres grans blocs en diferents apartats que segueixen la línia cronològica d'aquest període i avancen a partir dels successos que tenen més pes en la dinàmica de la població del segle XX. A tall d'exemple, analitzarem quines són les conseqüències demogràfiques de la pandèmia de la grip de 1918, de la guerra civil, de la dictadura franquista; i de molts altres successos històrics que determinarien la història d'aquell període. No obstant això, tot aquest conjunt de transformacions afectaran a la societat espanyola però també a la població transnacional.

Així doncs, respecte la bibliografia consultada cal esmentar que la gran quantitat de fonts publicades sobre aquest tema han facilitat l'enfocament d'aquest treball. Els autors i autores de referència que m'han servit per elaborar el corpus del treball són: Francesc Candel, Anna Cabré, Andreu Domingo, Angelina Puig, Martí Marín i el clàssic Jordi Nadal.

Finalment, abans de començar m'agradaria agrair a Rosa Congost com a tutora del present treball per guiar-me i assessorar-me en tot moment així com la confiança i paciència que ha tingut. També voldria agrair els consells i recomanacions bibliogràfiques d'altres professors de la Universitat de Girona com Giaime Pala i Maximiliano Fuentes. En tercer lloc, voldria donar les gràcies de tot cor a la família Nadal per regalar-me aquesta caixa meravellosa plena de coneixement que m'ha servit per endinsar-me a les lectures i a la

posterior elaboració del treball. Per últim, i no menys important, a la meua família, company i amigues, per esdevenir sempre un suport incondicional.

2. Context històric

Les migracions constitueixen un dels fenòmens clau per entendre la història de la humanitat. Des dels seus orígens al bressol d'Àfrica, l'espècie homo sapiens viu lligada a la possibilitat d'haver d'abandonar casa seva per tal de trobar un nou entorn que ofereixi unes millors condicions de vida. En efecte, l'estudi de les societats i la demografia humana demostra que els processos de mundialització són fruit de la mobilitat humana i representen una constant dins la història de la humanitat. (Livi-Bacci, 1990: 44)

L'objectiu d'aquest apartat és fer una síntesi en termes descriptius, qualitius, i en la mesura que sigui possible quantitius, del procés migratori que es va produir a Espanya durant el període del segle XX. Per aconseguir aquest objectiu dividirem aquest apartat del context històric en cinc subapartats diferents que respondran els períodes de màxima migració a Espanya.

El segle XX és un període marcat per grans canvis. Aquest adveniment de transformacions genera un creixement de la població espanyola en valors pràcticament sempre positius; passant dels 18,6 milions el 1900 als 40,5 milions segons dades oficials de l'Institut Nacional d'Estadística publicades l'1 de gener del 2000 (Taula 1).

Taula 1: Evolució de la població espanyola 1900-2000

ANYS	POBLACIÓ	PERÍODE	CREIXEMENT (%)
1900	18.617.956		
1910	19.995.191	1901-1910	7,16
1920	21.389.589	1911-1920	6,76
1930	23.677.497	1921-1930	10,21
1940	26.014.750	1931-1940	9,46
1950	28.118.057	1941-1950	7,81
1960	30.583.466	1951-1960	8,44
1970	33.956.376	1961-1970	10,52
1981	37.742.561	1971-1980	10,45
1991	39.433.942	1981-1990	4,39
2000	40.499.791	1991-2000	1,93

Font: (Cabré, Domingo i Menacho, 2002: 2)

Els únics anys al llarg dels quals aquest creixement ha estat negatiu són l'any 1918, com a conseqüència de la pandèmia de la grip i seguidament l'any 1939, a causa de la guerra civil. En aquests dos anys es registren xifres negatives en el creixement natural amb pèrdues al voltant dels 71 mil i 48 mil persones respectivament.

2.1. Primera onada migratòria fins a 1929

Els primers anys del segle XX es caracteritzen per un augment moderat però constant en termes de dades demogràfiques de la població espanyola. D'acord amb les dades compartides per l'Institut Nacional d'Estadística (INE) comprovarem com va ser aquest augment de la població que representa una evolució que passa dels 18,6 milions d'habitants als inicis del 1900 als 23,7 milions el 1930.

La primera onada migratòria del segle XX es consolida en un moment de crisi del sistema polític de la restauració. Les diferents causes socials i polítiques d'aquesta inestabilitat juntament amb la incapacitat dels successius governs per superar-la, porten als poders públics a intentar aplicar les reformes regeneracionistes; les quals també van fracassar per disputes internes entre els partits. El sistema constitucional i parlamentari que va començar la Restauració monàrquica amb Alfons XII el 1874, es va acabar amb un cop d'Estat militar que va implantar una dictadura. El cop d'estat de Miguel Primo de Rivera el 1923 va provocar que molts dels espanyols emigressin a països estrangers. Fonamentalment van marxar cap a països veïns com ara Portugal i França. No obstant això, cal esmentar que previ a aquest esdeveniment, molts espanyols van emigrar cap a altres països com el Canadà o els Estats Units; la majoria ho van fer des de zones de la conca del Mediterrani. Tot i així, aquesta emigració no va passar només a Espanya, ja que molts europeus també van marxar cap a països nord-americans per buscar una millora de les condicions de vida, sobretot en el terreny econòmic perquè era on oferien més possibilitat de trobar un lloc de treball.

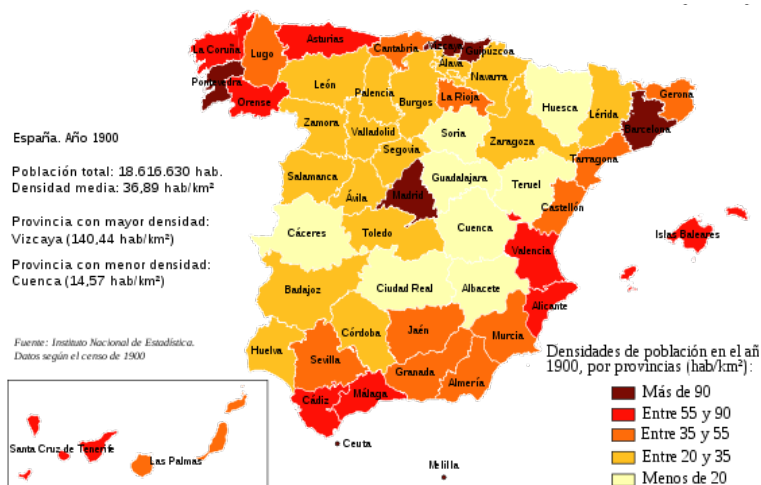
Per contra, l'afluència d'estrangers cap a Espanya encara era força reduïda: el 1920 les xifres del cens de població registren un total de 76.144 persones de nacionalitat estrangera; la major part provinent de països veïns d'Espanya com Portugal i França.

Amb l'entrada dels nous elements de modernització al camp, és a dir, amb la introducció dels diferents avenços tecnològics, la societat espanyola rural experimenta una sèrie de millores en les condicions de vida a partir del segle XX. Per una banda, hi ha una major producció agrícola i, per l'altra, es dona una entrada d'elements tecnològics al camp que permet una millora de les condicions laborals agràries.

Marín anomena aquesta acció de desplaçament o canvi de residència per part de la població migrant com el dret a fuga. El dret a fuga representa per les migracions rural-urbanes com la fugida d'un món jeràrquic, on els rols estan completament definits i no accepten cap moviment; per aquest motiu, la fugida cap a la ciutat es preveu com una oportunitat per a ser més lliures, és a dir, s'interpreta com: una millora en els salaris, més oportunitat de promoció social, millora de les condicions de vida... Marín extreu aquest concepte del sociòleg alemany Max Webber, mentre que ell ho encunya per explicar que l'èxode dels treballadors dels *junkers* provinents de la Regió de la Silèsia Posnània i en direcció cap a les àrees industrials de la Rènania i Westfàlia. (Marín, 2009: 2).

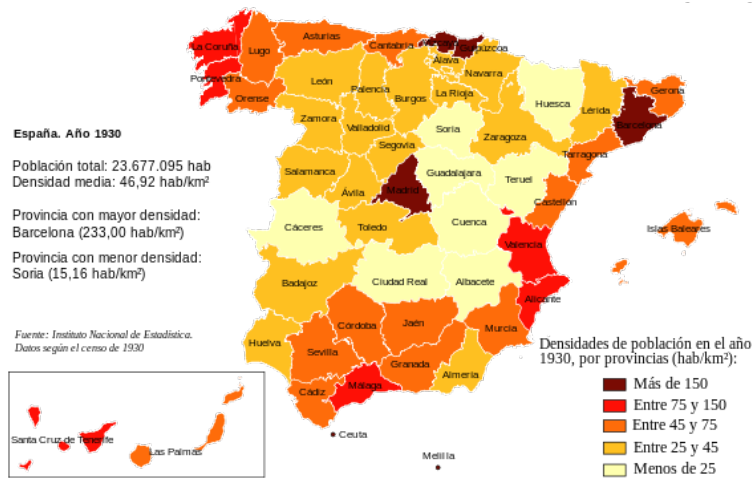
Amb referència al procés d'urbanització va començar a la segona meitat del segle XIX i es va accelerar a partir de les dècades de 1910 i 1920 pel desenvolupament de la indústria. El 1930 Madrid i Barcelona ja superaven el milió d'habitants. En la mateixa línia, Saragossa, València, Bilbao i Sevilla també van tenir un creixement important. Entre el 1900 i el 1930 la població urbana va créixer però encara estàvem lluny de la taxa d'urbanització dels principals països industrials europeus. (Otero, 2017: 308)

Mapa 2: Densitat de població per ciutats 1900

Font: Institut Nacional d'Estadística d'Espanya, 31 de juliol 2007

Mapa 3: Densitat de població per ciutats 1930

Font: Institut Nacional d'Estadística d'Espanya, 31 de juliol 2007

En aquests dos mapes podem observar la distribució de la població espanyola per ciutats segons els anys 1900 i 1930. Si comparem la densitat de població d'Espanya de l'any 1900 envers la de 1930 veurem que el canvi més destacat es produeix en l'augment de, més de 150 habitants per kilòmetre quadrat a la zona de Galícia, i més concretament a Pontevedra. Així mateix, a la part esquerra del mapa trobem una infografia que exposa les ciutats amb menor i major densitat. Si comparem els dos anys respectius veiem que l'any 1900 la ciutat amb major densitat de població era Bizcaya mentre que l'any 1930 era Barcelona. Paral·lelament a això, les ciutats amb menor densitat de població són Cuenca el 1900 i Soria el 1930.

Novament, parlem d'un context en què la societat rural comença a experimentar canvis els quals amb el temps també afectarien el tipus de relació –fins llavors jeràrquica i impositiva- entre jornalers agraris i els grans terratinents. Aquest fet, va motivar a gran part de la societat a fer un canvi de residència, produint així un important descens de la població agrària activa. Les ciutats de Barcelona, Madrid, Bilbao i Sevilla van ser els principals punts d'atracció dels immigrants que arribaven des de zones rurals com Castella, Múrcia, Aragó i Andalusia.

Al mateix temps, la millora d'infraestructures, comunicacions i serveis de transport, durant els primers anys del segle XX, permeten l'expansió i mobilització de moltes més persones que busquen millorar les seves condicions de vida tot passant d'una vida generalment rural i amb condicions molt precàries a buscar possibilitats de futur fent una vida urbana moderna. Per entrar tal d'endinsar-nos més en aquesta qüestió, podem consultar la tesi doctoral d'Angelina Puig anomenada *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració una realitat no exclusivament econòmica. 1920-1976*; i concretament destaquem el fragment que diu:

“Paral·lelament a una deficient alimentació patien altres mancances de béns i utensilis materials, com ara, de roba, sovint es tenia solament els vestits que es portaven. Les cases, per altra banda, no tenien cap comoditat, amb pocs mobles, sense llum, sense aigua corrent i de construcció precària” (Puig, 1990: 79)

Així mateix, l'auge de les migracions interiors va provocar, tal com hem dit anteriorment una intensificació del procés d'urbanització espanyol. En aquest procés no tothom que emigrava als centres urbans, podia arribar a assumir l'entrada a una llar amb condicions modernes per culpa de l'elevat cost del lloguer. Per aquest motiu, les ciutats de Barcelona i Madrid van veure incrementar notablement la seva població un 33% i les ciutats amb més de 100.000 habitants van incrementar la seva població un 65% en el conjunt del període. L'anàlisi de les condicions de vida de la població migrant d'aleshores així com les dificultats que existien per trobar una residència digne, els problemes de distribució territorial, la formació de les famílies, el mestissatge entre autòctons i immigrants i en conseqüència l'impacte cultural que esdevé, així com les dificultats en la inserció laboral són algunes de les qüestions que analitzarem al llarg del següent apartat d'aquest treball.

Seguint amb la cronologia, la crisi econòmica del 1929 va provocar un descens dels moviments migratoris espanyols cap a l'exterior, incrementant-se alhora el nombre de retorns.

En resum, es tracta d'un període marcat per les fortes onades migratòries dels anys vint malgrat que aquestes patiran una petita davallada a partir de la dècada dels anys trenta, coincidint amb l'inici de la Segona República Espanyola l'any 1931. Aquesta davallada es produirà el mateix temps que l'extensió de la crisi econòmica europea derivada de la Gran Depressió. No obstant això, com hem dit, es traca tant sols d'una petita davallada ja

que els corrents migratoris seguien suposant un 50,4% del total de creixement poblacional del país.

Com veurem a continuació, serà a partir de l'esclat de la Guerra Civil l'any 1936 que acabaria de convulsionar aquesta situació de baixada.

2.2. Migracions durant el període de la Guerra Civil (1936-1939)

La guerra civil espanyola va provocar la desfeta de tot un país. La situació d'emergència bèl·lica que es vivia a Espanya va forçar el moviment de moltes persones arreu de l'estat provocant així fortes onades migratòries interiors i exteriors. Jordi Nadal explica aquesta situació de la següent manera:

“De no haber sido por la guerra civil, el decenio 1930-1940 habría sido de poco movimiento. Hasta 1935, la repatriaciones fueron más cuantiosas que las expatriaciones, mientras que la depresión económica frenaba igualmente las corrientes internas; en estas condiciones cada provincia habría retenido sus habitantes. Pero la guerra interior cambió el curso de las cosas, una emigración muy nutrida, unas víctimas considerables, un déficit de nacimientos inesperado y unos desplazamientos anormales.” (Nadal, 1984: 243)

Quan va començar la guerra civil el context demogràfic espanyol havia evolucionat a un ritme força elevat per les causes de millora que anteriorment hem explicat al primer punt. Així doncs, un cop començada la guerra aquest creixement va resultar quedar estancat per dos motius: la caiguda de la natalitat i el més important, per l'augment de la mortalitat. La mortalitat durant la Guerra Civil espanyola, augmenta de forma exponencial degut a les pèrdues humanes que deixa aquest conflicte bèl·lic; el càlcul del cost humà de la guerra civil és un aspecte controvertit a la historiografia però amb el pas dels anys, els historiadors van donant més crèdit a nous estudis que conclouen que la xifra de 500.000 morts és la més ajustada a la realitat. (Thomas, 2001: 899-901)

Altrament, és evident que el càlcul exacte de sortides o canvis residencials que es van fer a Espanya durant la guerra civil, tal com ens exposen Silvestre i Ortega és gairebé impossible conèixer-ne la xifra exacte ja que les estadístiques oficials no són fiables. Segons Silvestre i Ortega la majoria de sortides que es van donar a Espanya de refugiats polítics, d'aquells que fugien pels bombardejos, les batalles i la repressió no havien pogut quedar enregistrades en exactitud tot i que la història demogràfica en permet fer

aproximacions. (Ortega i Silvestre, 2005: 17) En aquest sentit, l'impacte de la guerra sobre la mobilitat interior va tenir una durada llarga i contundent. Angelina Puig destaca altrament a la seva tesi, els efectes que van causar la Guerra Civil sobretot pel que fa a la repressió de postguerra, com a factors d'expulsió del medi rural. Angelina Puig exposa alguns exemples d'aquesta qüestió després d'introduir:

“Les persones, homes i dones, que al llarg de la guerra havien restat al poble amb càrrecs polítics o simplement participant en les experiències socials d'aquells anys, foren, quasi sempre després d'una denúncia, apartats i reclosos fet que sovint els portava a buscar noves alternatives per viure en un entorn diferent”. (Puig, 1990: 215)

Altrament, Manel Santa i Antoni Marimon apunten al llibre *Les emigracions forçades del franquisme* que: “les conseqüències d'aquesta guerra les va patir tothom, indiferentment del bàndol que formessis part, tota la població espanyola perdria algú estimat o proper”. (Santa i Marimon, 2003: 32)

Un altre dels efectes de la Guerra Civil és que va provocar un elevat flux migratori emergent del territori espanyol. Aquest impacte es manifesta sobretot en els censos dels territoris del nord de la Península, és a dir a Astúries, Santander i Eusakdi, donat que aproximadament unes 160 mil persones van fugir cap a França entre març i octubre de 1937. A més a més, a la primavera de 1938, 25 mil persones fugen després de la caiguda del front d'Aragó. Però el nombre més significatiu d'aquestes migracions va coincidir amb la caiguda de Catalunya per part de l'exèrcit republicà, ja que els primers mesos de 1939, va suposar el desplaçament cap a les fronteres franceses d'un 440 mil persones i prop de 10 mil cap al nord d'Àfrica. (Pujadas i García, 1997: 234)

Tot amb tot, tal com hem dit anteriorment Ortega i Silvestre apunten que amb les dades aportades per la demografia històrica, a través dels censos i moviment natural de la població estudiat, podem arribar a una aproximació que reconstrueixi la dinàmica de la població espanyola durant la Guerra Civil. Aquestes dades estan disponibles des de l'any 2004 pel projecte *Human Mortality Database*. Aquest projecte a banda de permetre l'anàlisi d'aquesta qüestió en un elevat grau de detall, ens proporciona una comparativa de les dades demogràfiques del segle XX entre els diferents països. Ortega i Silvestre destaquen la comparació en particular entre el que ha passat a Espanya durant la Guerra Civil i el que ha passat a França o a Itàlia durant la Primera i la Segona Guerra Mundial. (Ortega i Silvestre, 2005: 7)

L'exili cap a Amèrica també va suposar un impacte a nivell polític amb la Llei d'Emigració de 1907; llei que s'explicarà a l'apartat d'anàlisi polític de les migracions.

Finalment, Ortega i Silvestre assenyalen que les dificultats de desplaçament provocades per la Segona Guerra Mundial, així com les imposades pel règim de Franco per sortir d'Espanya cap a l'estranger, tenen com a efecte una nova reducció del flux migratori.

2.3. Segona onada migratòria 1939-1950

En el període de postguerra i primera etapa del franquisme (1939-1959) veiem que segons assenyalava l'historiador Miguel Díaz a la seva tesi doctoral presentada l'any 2020, sota el títol *Migrar contra el poder. La represión de las migraciones interiores en España durante la posguerra (1939-1957)*: “no s'ha prestat l'atenció deguda per part de la historiografia o la demografia històrica pel que fa a l'anàlisi del procés migratori intern, especialment en els aspectes cenyits a la dècada dels quaranta”.

Aquest període es caracteritza per la creació d'un model d'estat sense llibertats democràtiques i fonamentat pel règim dictatorial del líder Francisco Franco. Un règim que es definia com autoritari, catòlic, feixista, nacionalista i anticomunista i que governava amb l'arbitrarietat de la seva classe dirigent, en exclusió d'una bona part de la societat i en l'intervencionisme manifest del poder en tots els aspectes: econòmic, polític, social, ideològic, etc. L'oposició democràtica quasi no existia, ja que la gran majoria es trobava a l'exili, a les presons o estava sent fortament reprimida. A més a més, es vivia una situació de terror i por extrema que feia que ningú fos capaç de manifestar-se i opinar en contra del poder establert. (Berenguer *et al*, 2011: 6)

Segons Cabré i Pujadas els factors d'expulsió de les migracions rural-urbà en aquesta dècada es dona principalment per motius de fam als entorns rurals. (Cabré i Pujadas, 1989: 38) Però, segons Martí Marín la misèria era la causa de la immigració ja que de “fam n'hi havia a tot arreu i particularment a les ciutats”. (Marín, 2006: 235) En aquestes línies, Marín pretén assenyalar la importància de la repressió i el context asfixiant provocat per l'economia autàrquica que sobretot impactaria als accelerant així el procés migratori progressivament cap a la següent dècada.

Adicionalment a aquesta situació d'apoderament social per part d'un grup privilegiat que fos pròxim al règim, enfortiria també els grans terratinents situats sobretot al sud d'Espanya. En aquest sentit, es tornava a veure reforçat el seu paper dirigent un cop havia acabat la guerra civil. D'altra banda, els petits terratinents agrícoles o treballadors del camp van veure com el seu passat polític i ideològic també seria assenyalat i conseqüentment reprimat. Per aquest motiu, aquest gran grup de persones perjudicades buscaven alternatives de vida anant a la ciutat; tornem a recuperar aquí el concepte exposat al punt anterior sobre el "dret de fuga" de Marín. (2009: 3)

El decenni de 1930 a 1940 també va suposar l'aparició de moviments de retorn d'emigrants coincidint amb els anys de crisi econòmica entre 1930 i 1935. Per aquest motiu, una de les primeres prioritats de la dictadura franquista consistia en establir un control efectiu sobre el territori i sobre tota la seva població nouvinguda. Per tal de fer efectiu aquest control es va restringir qualsevol moviment migratori que dificultés la identificació social dels vençuts o en permetés l'anonimat. D'aquesta qüestió també en parlarem en més detall a l'apartat 2.3 d'aquest treball.

Així doncs, per tal de controlar aquests moviments, el govern franquista estableix l'any 1939 un sistema d'immobilització massiva de la població que comporta tancar les fronteres, controlar els desplaçaments i deportant al seu lloc d'origen qualsevol migrant sense permís. (Marín, 2015: 85) En la mateixa línia, mentre que el govern restringeix la emigració també nega l'emissió de passaports per tal d'evitar la fugida de dissidents polítics i la fuga de divises. Amb tot, el 1946 el franquisme permet la emigració cap a Amèrica llatina sota un intent de restablir els llaços imperials perduts amb les ex-colònies. Aquest fet comporta la sortida d'un total de 560.215 persones que marxen cap al continent americà entre 1940 i 1958 amb destinacions principalment a l'Argentina (40%) i Veneçuela (31%).

Respecte a les dades demogràfiques de la immediata postguerra també entrarem més en detall al següent apartat però és important avançar que l'evolució de la població quedarà marcada pel caràcter negatiu de la Guerra Civil i l'exili ja que provoquen una davallada poblacional.

Així mateix, la mort o l'exili de la població durant la guerra i la postguerra, especialment d'homes joves en edat de procrear, va provocar una baixada de la taxa de nupcialitat i natalitat fins a registrar un índex de 6,6 per mil -el més baix de l'època contemporània-, que no es recupera fins al 1946. Per contra, la mortalitat infantil va augmentar durant aquests anys, multiplicant-se també les malalties típiques d'una mala alimentació i un excés de treball. (De Riquer, 1989: 21)

Segons Borja de Riquer els anys 50 són els anys de recuperació de tot el conjunt de l'economia d'Espanya. Això es percep en una certa recuperació tant de l'activitat productiva com del nivell de vida. En aquest sentit, l'economia espanyola es va veure beneficiada per la llarga tradició industrial i per l'alta presència de mà d'obra barata i qualificada. (De Riquer, 1989: 21)

Finalment, segons l'estudi de 1967 del geògraf espanyol Horacio Capel sabem que després de la Guerra Civil espanyola, les migracions interiors adquireixen un caràcter massiu que aniria en augment constant amb el pas del temps. Cal tenir en compte que en aquest context les grans ciutats no estarien preparades per assumir aquests forts contingents d'entrades de població, la qual cosa provocaria problemes d'adaptació tant per les persones immigrants com per les persones autòctones que vivien a la ciutat i patirien les conseqüències de la pressió urbanística provocada per aquest augment imminent de la població. (Capel, 1967:12)

2.4. Tercera onada migratòria 1960

La tercera onada migratòria dels anys 60 va ser, amb diferència, la més important respecte al nombre de desplaçaments interns a Espanya de tot el període del segle XX. En aquests anys la taxa de creixement demogràfic arriba al màxim històric del segle amb un 1,2% de creixement anual, passant de 30 milions d'habitants el 1960 a 33,8 milions el 1970. Mai a la història s'havia produït un creixement de proporcions similars a Espanya.

Per posar-nos en situació l'any 1959 es tracta d'un context determinant en què el franquisme farà un gir radical envers el terreny de política econòmica aprovant el Pla d'Estabilització. Aquest pla representa el pas d'una economia autàrquica i intervencionista a un model econòmic més liberal. Aquest gir obrirà les portes el comerç internacional,

especialment de matèries primes així com també permet l'arribada de capital estranger; principalment provinent dels EUA, Suïssa i Alemanya.

Segons l'estudi de Cabré, Moreno i Pujadas aquest creixement econòmic va anar lligat a un fort creixement demogràfic, del qual la immigració en va ser la major responsable. La xifra del creixement vegetatiu espanyol seria de 13 mil habitants. Entre el període 1950 i 1975 la xifra d'immigrants va assolir el milió i mig, registrant-se una entrada destacada als 60 de 72.000 immigrants. En aquest sentit, la major part de la historiografia coincideix en el parer que el principal factor d'atracció dels moviments interiors migratoris a Espanya en aquest context seria l'oferta de llocs de treball generats per la indústria.

No obstant això, el pla d'estabilització també va comportar una sèrie de canvis negatius a nivell econòmic i social. Per una banda, la pesseta es va devaluar, i per l'altra, es van suavitzar els límits a les inversions estrangeres per impulsar l'entrada de capital i l'augment de la competitivitat espanyola. Aquest fet també va comportar costos socials en el descens dels salaris provocant una baixada de la qualitat de vida de les persones i un augment de l'atur el qual funcionaria com a vàlvula d'escapament de la immigració cap a països europeus que buscaven mà d'obra.

D'altra banda, el creixement industrial es va concentrar en el triangle Barcelona, Bizkaya i Madrid amb conseqüències importants en la distribució de la població. Aquestes àrees industrials van rebre centenars i milers de persones migrants que provenien de països europeus i sud-americans. Aquest corrent de migració cap a les ciutats va comportar tota una sèrie de problemes per la falta de recursos i espais urbanitzats. D'aquesta manera es produeix la creació de barris suburbials en zones perifèriques de les ciutats. Aquesta realitat l'analitzarem més endavant a l'últim apartat del treball.

Finalment, és important destacar que en aquest període es produeix un canvi en l'àmbit de l'agricultura passant d'una agricultura de caràcter tradicional a una agricultura més moderna. Aquest canvi es produeix arrel de la introducció de les noves tecnologies al camp com ara les màquines recol·lectores automotrius, els tractors i altres complements que facilitaven el treball i s'adaptaven més a les necessitats agrícoles. Així mateix, aquest projecte de modernització del camp espanyol va estar centrat en l'obertura de nous mercats a Espanya i a l'exterior. (Berenguer *et al*, 2011: 494)

2.5. Últimes migracions fins a l'actualitat

La caiguda de l'emigració espanyola (1975-1979) va ser la conseqüència de l'enduriment de les polítiques migratòries dels països del centre d'Europa. Aquestes polítiques sorgeixen de la mà de la crisi econòmica del petroli de finals dels anys setanta. Des de llavors i malgrat que es va acabar superant aquesta crisi, no es va tornar a restablir el flux migratori espanyol fins arribats els primers anys del segle XXI.

L'intens creixement econòmic de la dècada dels vuitanta -i en particular el quinquenni comprès entre 1986 i 1991- junt amb el canvi de la base social de les forces governants, van desencadenar una fase de prosperitat general, on l'augment del nivell de vida mitjà reflectia difusament i no només com a valor mitjà, la millora experimentada en àmplies capes socials. La fi del corrent migratori internacional dels espanyols cap a l'estranger va ser anterior al canvi que, des de principis dels anys vuitanta, anunciava la davallada dels fluxos de mobilitat interna. D'aquesta manera es va marcar el final de tota una fase de creixement econòmic i demogràfic, que havia determinat els patrons de desplaçament de la població durant més de tres dècades.

Les condicions de vida a Espanya havien canviat de manera rellevant a partir de la caiguda del règim. Tant demogràficament com socioeconòmicament la societat espanyola havia acabat una etapa i es trobava en un procés de canvi (1975-1985). La població experimentava un canvi després d'un fort descens de la fecunditat que havia començat en la darrera fase de la transició demogràfica i que consegüentment portaria a la desacceleració del creixement poblacional. En efecte, en poc menys de deu anys (1976-1985) el nombre absolut de naixements es va reduir en una tercera part, i en tan sols quinze anys (1976-1991) el reemplaçament de les generacions que s'incorporaven al món laboral van començar a ser deficitàries.

En resum, aquests processos demogràfics es desenvolupaven en una fase de creixement econòmic i desenvolupament social experimentat arran de la consolidació de sistemes democràtics de govern i d'una obertura més gran de l'economia espanyola cap a l'exterior.

3. Aproximacions temàtiques

L'objectiu central d'aquest apartat és fer un estat de la qüestió que vagi un pas més enllà d'una simple anàlisi descriptiva. Per aconseguir aquest objectiu exposarem els diferents debats historiogràfics al voltant del fenomen de les migracions humanes del segle XX dividint l'apartat segons les diferents temàtiques d'estudi que ens hi aproximem: és a dir, a través de dades demogràfiques, a través d'una aproximació a les causes i conseqüències socioeconòmiques i a través d'un estudi de les diferents polítiques migratòries que tenen lloc al llarg del segle XX. Addicionalment, s'analitzen algunes de les obres de referència, així com, les aportacions d'autors destacats que han servit per l'elaboració d'aquests apartats del treball de forma més específica.

En l'àmbit de l'economia s'intenta explicar quines són les raons que determinen l'acció de migrar i quin era l'impacte que va tenir la migració sobre l'economia del territori de procedència i del territori de destí. Demogràficament s'analitza l'efecte de les migracions sobre l'estructura de la població segons els anys, el territori, l'edat, el sexe; i moltes altres variables d'estudi. Tot seguit, en termes polítics, entre altres aspectes, es fa esment de l'impacte de les migracions en la vida política i algunes de les lleis i acords que regulen els desplaçaments de població durant aquests anys. Finalment, a l'últim punt del treball s'estudiarà l'impacte cultural de les migracions a través de les aportacions personals de l'autor Francesc Candel el qual l'analitzarem en profunditat des d'una visió interdisciplinària amb l'objectiu de formular unes conclusions que tinguin en compte totes les disciplines d'estudi esmentades.

Així mateix, podem constatar que l'interès pel comportament migratori contemporani és molt ampli, fet que mostra un ampli ventall de bibliografia i una gran heterogeneïtat d'enfocaments des dels diversos camps de les ciències social. El naixement d'aquest interès es justifica per raons diverses. Segons Isabel Pujades l'interès per aquest tema neix de la constatació de la ruptura de les trajectòries migratòries interiors tradicionals a Espanya a partir de l'any 1975. Altres fonts com Parramon apunten que l'interès pel tema neix des d'una qüestió de memòria local: "per transformar qualsevol realitat cal conèixer-la, i conèixer la història local, vol dir necessàriament parlar de migració". (Parramon, 2009: 2)

3.1.Dades demogràfiques

Tots els canvis generats en l'estructura demogràfica pel creixement natural de la població espanyola al llarg del segle XX, van funcionar com a condicionats alhora que com a fenomen d'acceleració del conjunt de transformacions socials, econòmiques i polítiques del segle passat. Des del punt de vista de la demògrafa catalana Anna Cabré¹, l'estudi de la demografia humana es sustenta sobre l'element demogràfic de la reproducció amb l'objectiu d'”escenificar-ne les implicacions sobre el creixement, modelitzar l'evolució poblacional a partir de determinades lleis respecte la mortalitat i la fecunditat”. El progrés d'aquest enfocament de Cabré els anys vint i trenta està relacionat amb la creixent preocupació sobre els efectes d'una davallada de la fecunditat a Catalunya per part de l'economista i demògraf Josep Antoni Vandellós; i així ho exemplifica el títol del seu llibre publicat el 1935 sota el nom *Catalunya, poble decadent*. (Cabré, 1999: 123-125)

Per tant, en aquest apartat del treball recollirem algunes de les dades demogràfiques referents a l'evolució de la població i tot seguit algunes de les dades demogràfiques en referència a l'evolució de les migracions en el període comprès entre els anys 1900 i 2000. Per fer aquest estudi s'ha estructurat el treball en dos blocs diferenciats respectivament.

Primer de tot, exposarem totes les dades relatives a l'evolució demogràfica de la població. La intenció d'aquest apartat és plasmar la dinàmica poblacional d'aquests anys, tot relacionant-la amb aquells successos més determinats que afectarien a la seva evolució demogràfica i que hem vist i explicat a l'apartat anterior. Es posarà especial atenció a l'estructura de la població segons les dades de natalitat, esperança de vida, fecunditat i mortalitat, així com els processos de reducció, creixement i descensos de la natalitat, entre d'altres elements.

En segon lloc, s'estudiarà les dinàmiques de població a partir dels corrents migratoris; proporcionant així una aproximació estadística dels fluxos migratoris a Espanya. En aquest apartat es mostrarà l'evolució migratòria a partir de taules i mapes que responguin a la creixent i decreixent entrades i sortides de les persones amb trajectòria migrant. La major part de les taules, mapes i gràfics es podran consultar a l'annex del mateix treball, tot i que les més essencials formaran part d'aquest apartat. A més a més, exposarem la

---

¹ Hem extret la major part de dades a través del llibre d'Anna Cabré anomenat *El sistema català de reproducció* (1999) d'Edicions Proa S.A.

informació sobre les taules annexades al treball amb l'objectiu d'exposar les tendències i variacions més accentuades en aquest període.

Finalment i a partir de tot aquest recull de dades, comprendrem de manera transversal com el passat dels fenòmens demogràfics han condicionat i condicionen les característiques presents de la població espanyola actual.

Les fonts que hem utilitzat per l'elaboració d'aquest apartat varien segons el context històric que analitzem ja que tal com exposa Gil Alonso "*la recollida de dades depenia de la voluntat del govern a estudiar-les*". En aquest sentit, durant els anys anteriors a la guerra civil les dades demogràfiques es publicaven al Butlletí d'Estadística mensual de la Subdirecció General d'Estadística. En aquestes publicacions només s'inclouïa el recompte bàsic del nombre de naixements per província. A aquestes dades se'ls atorga validesa oficial amb la publicació de les xifres corregides pel Moviment Natural de la Població (MNP) d'Espanya l'any 1936. Addicionalment Gil Alonso exposa que, durant la Guerra Civil, el registre de defuncions publicat per l'MNP difícilment pot ajustar-se a la realitat del context bèl·lic per motius evidents de descontrol de la població. (Gil, 2009: 57)

Una altra opció que hem tingut en compte per recollir aquesta evolució de les dades demogràfiques és a través del recompte de la població que fa el cens. L'evolució de la població espanyola recollida als censos reflecteix els esdeveniments històrics pels quals ha travessat el país. L'amplitud de temes abordats en un cens pot canviar substancialment segons l'època en què es duu a terme i segons les necessitats de la institució que l'organitza. Segons Arango, la motivació última dels censos de població és la de procedir al recompte del número de persones que habiten en un territori determinat. (Arango, 1981: 53)

En general, un cens sol abordar les característiques geogràfiques i migratòries d'una població, les característiques principals de les llars i de les famílies, els aspectes socials i demogràfics d'una població, com ara l'edat, el sexe, l'estat civil, la nacionalitat, la religió, etc. Paral·lelament també presenta les dades de fecunditat i de mortalitat com, per exemple, el nombre de fills nascuts durant un període de temps determinat, les característiques educatives i culturals i finalment, l'activitat econòmica de la població.

No obstant això, un aspecte que cal tenir en compte en l'estudi de les dinàmiques de la població és la informació referent a les piràmides d'edat i l'efecte reiteratiu que tenen els

fenòmens que les afecten. Per aquest motiu, les dades aportades pels censos les plasmarem a través de gràfics, mapes temàtics i piràmides de població segons la tipologia que es vol estudiar. En efecte, unes generacions reduïdes per una causa qualsevol, com pot ser, el descens de naixements que comporta una guerra, produiran alhora que les següents generacions presentin un cens menor quan aquestes generacions assoleixin l'edat de reproducció. Així mateix, no serà fins l'any 1920, que s'inclourà la quarta característica de recollida de dades respecte les dades de fecunditat segons el nombre de dones casades al cens.

Per altra banda, la disponibilitat d'estadístiques específiques sobre les migracions es pot recuperar a partir de la fundació de l'Institut Nacional d'Estadística (1945), quan els anuaris estadístics comencen a publicar les primeres dades sistematitzades sobre la migració espanyola (emigrants i retornats) que demanava el Ministeri de Treball. Posteriorment, la informació sobre els moviments exteriors es va anar completant amb altres dades sobre migracions interprovincials. Actualment, les fonts que proporcionen més informació sobre el fenomen migratori són:

- L'Estadística de Variacions Residencials. Elaborada per l'INE, recull els fluxos migratoris a partir de la informació que faciliten els ajuntaments quan es fan les inscripcions per canvis de residència a cada respectiu cens.
- L'Estadística de Permisos de Treball del Ministeri de Treball i Afers Socials. Aquest registre classifica el flux anual dels permisos de treball (sol·licitats i concedits) dels residents estrangers que volen realitzar una activitat lucrativa a Espanya.

En aquest treball ens fixarem només en la informació proporcionada per l'Estadística de Variacions Residencials.

3.1.1. Evolució demogràfica 1900-2000

La població espanyola de principis del segle XX havia crescut a un ritme força elevat. Goerlich i Pinilla estudien aquesta evolució de la població a través d'una anàlisi demogràfica i qualitativa (Goerlich i Pinilla, 2006) que ha servit per elaborar aquest apartat contraposant les seves dades amb les aportacions d'Anna Cabré, Andreu Domingo i Teresa Menacho a *Demografía y crecimiento de la población española durante el siglo XX* de l'any 2002. Addicionalment, també hem consultat el llibre de Rafael Puyol

anomenat *Dinàmica de la població en Espanya* i el llibre d'Anna Cabré anteriorment citat. Per últim, la major part de les dades recollides són extretes majoritàriament de l'INE.

Per una banda, Goerlich i Pinilla exposen que el creixement natural de la població espanyola al llarg del segle XX es deu principalment per les baixes defuncions i a l'augment dels naixements (2006:18). Aquestes dades es poden comprovar a la taula 1 dels annexos i a continuació en parlarem amb més detall. Per altra banda, Cabré afegeix que aquestes dues causes cal sumar-les a l'efecte de les migracions les quals vertebren el creixement poblacional demogràfic del segle XX. Paral·lelament, segons Puyol:

“Espanya ha seguit en la seva evolució demogràfica el mateix comportament de creixement natural que als altres països demogràficament més avançats d'Europa, però en el cas d'Espanya, segueix dues característiques fonamentals que el contraresta dels altres. D'una banda, el calendari de les transformacions es produeix amb un cert desfasament temporal, iniciant-se, pel que fa a alguns països, diverses dècades després, i per altra, els canvis es realitzen a una velocitat superior i en un període de temps més curt”. (Puyol, 1997: 30-33)

L'evolució del nombre de naixements, el nombre de defuncions i la taxa de creixement natural ha estat sempre constant al llarg del segle XX malgrat d'alguns períodes concrets que tot seguit exposarem. Si ens fixem en el nombre de naixements de l'any 1900 veiem que es situava per sobre dels 640 mil, xifra que es manté fluctuant en l'interval de 530 a 600 fins els anys de la Guerra Civil que experimentarà una baixada substancial els fins aconseguir un descens de 422.345 mil naixements l'any 1939 amb la fi de la guerra. Així mateix, els anys que la precedeixen aquest període, veiem un augment progressiu i en certs moments puntualment regressiu (1946-1947) respecte la xifra de 500 mil naixements. A partir de l'any 1956 assoleix el valor de 608.121 mil naixements i no parará d'augmentar progressivament fins l'any 1980 que experimentarà a partir d'aquest any una forta davallada que es mantindrà així fins l'any 2000 amb la xifra més baixa registrada fins el moment amb 359.148 mil naixements.

Segons Goerlich i Pinilla aquesta baixada es deu als profunds canvis culturals però en especial, a l'emancipació de la dona del paper misògina que havia de suportar fins als últims anys de la dictadura com a persona responsable dins l'àmbit familiar de les tasques domèstiques i la criança dels fills i filles. Aquesta relació entre natalitat i el paper de la dona al llarg de la història és una qüestió que la historiografia i demografia ha estudiat prolíficament a partir de l'última dècada del segle XX i a principis del XXI (coincident

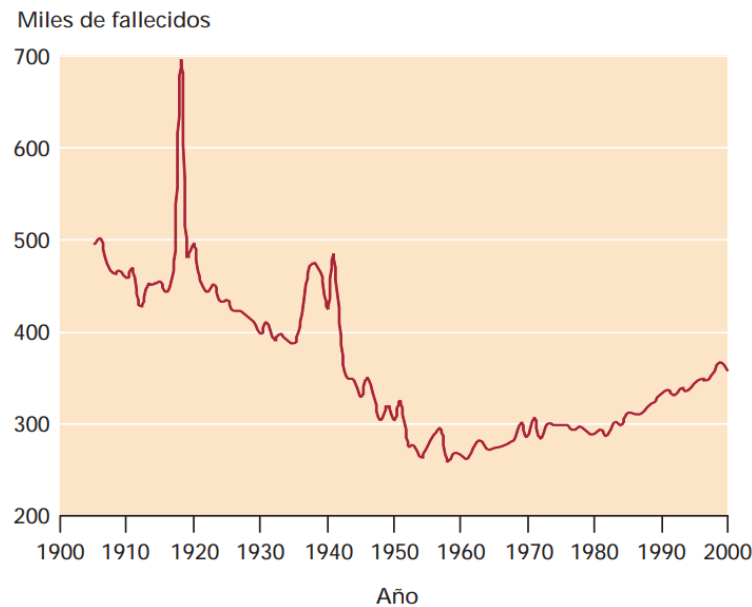
amb el gir lingüístic i la introducció de la microhistòria o història de les dones a la historiografia). En aquest terreny, destaquem l'estudi de Raquel Alvarez Peláez (1990) anomenat *La mujer española y el control de natalidad en los comienzos del siglo XX*; destaquem aquest estudi en concret perquè consta a la bibliografia de gairebé tots els autors anteriorment citats.

Altrament, destaquem la tesi de J. William Leasure (publicada un any després a *Population Studies*) sobre el descens transnacional de la fecunditat a Espanya l'any 1962; tesi recuperada a través de l'estudi d'Anna Cabré i Irene Pujadas sobre la reproducció de les generacions catalanes publicat l'any 1989. Cabré i Pujadas expliquen quines eren les motivacions i influències de Leasure en la seva tesi i per què servien les seves conclusions als seus posteriors estudis sobre la reproducció respecte al context d'Espanya del segle XX. Respecte la tesi de Leasure n'extrèiem concretament que la variància de la fecunditat marital per ciutats a Espanya al llarg del segle XX, podria ser explicada per factors com la cultura i la tradició d'una àrea, ja que haurien fet que una regió fos més mal·leable als canvis que altres –Leasure posa l'exemple diferencial de Catalunya i el País Basc– alterant l'impacte de la industrialització, la urbanització i l'educació sobre el comportament reproductiu de la seva població (Leasure, 1963: 278-280).

A banda d'influenciar a la contemporaneïtat a Anna Cabré i Irene Pujadas, la tesi de Leasure influenciaria també els estudis dels anys seixanta del demògraf italià Massimo Livi Bacci. Segons Alonso el treball de Livi Bacci és fonamental tant per a l'estudi del descens transicional de la fecunditat com per a la història de la demografia a Espanya perquè va ampliar els horitzons temàtics i cronològics. (Gil, 2011: 32-33) Segons Livi Bacci, la baixa fecunditat col·loca als països europeus que la pateixen en les pitjors condicions per competir econòmicament amb altres societats demogràficament més equilibrades. En el cas d'Espanya, la taxa de fecunditat podria arribar a suposar una poderosa rèmora per al seu futur creixement econòmic, tot i així els estudis de Livi Bacci donen més importància a la incidència d'altres factors demogràfics endògens al propi sistema. (Livi Bacci, 1985: 14-69) Amb aquesta afirmació Livi Bacci confirma la hipòtesis de Leasure sobre la importància de la fecunditat i davant dels altres fenòmens demogràfics els quals estarien estretament relacionats entre si i sotmesos a les influències externes.

Si ens fixem en l'evolució de la mortalitat en número absolut de defuncions a Espanya al llarg del segle XX, observem que el 1900 ens situàvem en un nombre prop dels 500 mil morts a diferència de l'any 2000 que el nombre de morts es situa entre els 300 i 400 mil per any. Aquestes dades es poden consultar en el següent gràfic:

Gràfic 4: Número absolut de defuncions a Espanya al llarg del segle XX

Font: (Arroyo, 2004: 119-62)

Els diferents successos que condicionarien aquesta evolució al llarg del segle XX són els següents. A partir de l'any 1900 observem un decreixement constant fins l'any 1918 que augmenta en gran part per la pandèmia de grip coneguda a la resta del món com la grip espanyola o *Spanish flu*. Seguidament es dona un declivi progressiu del nombre de defuncions que es mantindrà en l'interval d'entre 300 i 400 mil morts fins la Guerra Civil que ascendeix a la xifra dels 484.940 mil defuncions com a conseqüència directe del conflicte bèl·lic. Als anys següents, tal com exposa Blanes i Llorens es mantindrà fins el 1942 els alts nombres de defuncions degut a la situació de postguerra i conflictivitat política. A partir de 1943, veurem una disminució del nombre de defuncions que s'accentuarà entre el 1952 i el 1968 assolint el nombre més inferior registrat al llarg de tot el segle XX, concretament l'any 1958 amb un total de 260.683 defuncions. Així doncs, fins a finals dels anys cinquanta -exceptuant els períodes de crisi- el nombre de defuncions ha seguit una tendència clarament descendent. És important destacar que aquesta reducció

es produeix malgrat el fort creixement de la població espanyola en més de deu milions des de principis de segle. A partir dels anys setanta el número anual de defuncions no pararia d'augmentar entre l'interval de 285 mil i 370 mil; assolint el seu màxim exponent de defuncions l'any 1999 amb 370.423 mil morts.

Segons Gil Alonso la guerra civil va trastocar la tendència anterior i va prolongar els efectes durant més d'una dècada. Es tracta d'anys marcats per la repressió política i social, per la reconstrucció de les infraestructures malmeses i per un model econòmic orientat a l'autosuficiència amb una estructura laboral de baixa qualificació en un entorn que manté unes pèssimes condicions laborals. Aquests factors explicarien que els nivells de mortalitat per causa externa es recuperessin en les dones el 1943, mentre que en els homes es va haver d'esperar fins a principis de la dècada dels cinquanta. (Gil, 2009: 55-91)

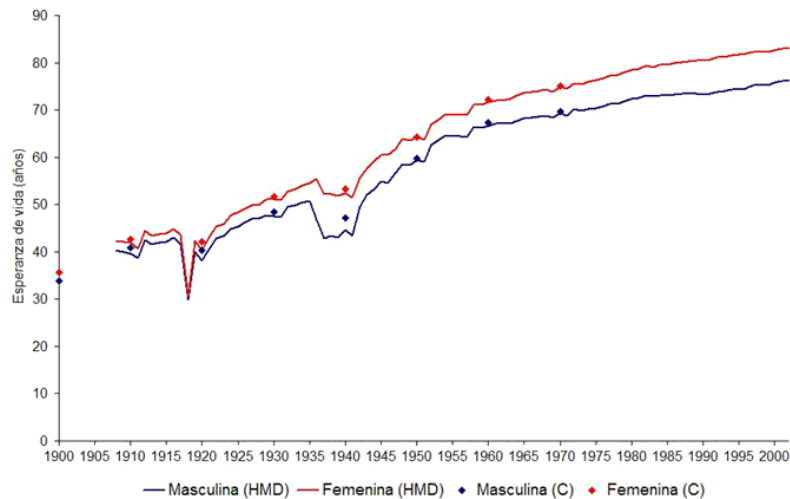
Adicionalment, a partir de la tesi de Blanes Llorens podem establir que la situació de penúria dels anys de postguerra va intensificar-se per diversos factors. Primer de tot, per les males condicions higièniques i d'allotjament. En segon lloc, per l'economia de racionament i de l'estraperlo. Aquesta crisi socioeconòmica provocaria que es frenés la tendència de descens de les malalties infeccioses-contagioses provocant un augment de la mortalitat per tuberculosi. No obstant això, la millora del context econòmic als anys cinquanta i l'accés a nous fàrmacs van permetre una forta caiguda de la mortalitat per tuberculosi. (Blanes, 2007: 58-60)

Finalment, segons Viciano Fernández la darrera gran epidèmia infecciosa del segle XX va ser la SIDA, que malgrat el gran impacte sobre la mortalitat dels joves, no va provocar marques comparables a les crisis anteriorment comentades. (Fernández, 2003: 82)

Tot aquest conjunt de dades demogràfiques es traduiran també en un creixement respecte l'esperança de vida del segle XX. Aquesta evolució es pot observar segons els anys, generacions i el sexe a través de la taula número 4 dels annexos d'aquest treball. De totes formes, adjuntem a continuació un gràfic que plasma l'evolució d'aquests valors de la taula respecte l'esperança de vida diferenciada segons el sexe. A partir d'aquest gràfic podem apreciar amb claredat la petjada demogràfica que va deixar la grip de 1918, la de l'empremta de la guerra civil (1936-1939) i la lenta recuperació de la seva postguerra (1939-1942). Així mateix, podem observar una diferència substancial entre la petjada del

brot víric de 1918 ja que va afectar més a les dones que els homes; fet que aproximava les esperances de vida de tots dos sexes a 30,8 anys per a les dones i 29,9 per als homes. Per altra banda, la contracció en l'esperança de vida durant la guerra civil va resultar ser clarament més gran a la població masculina que a la femenina, ampliant-se així la distància entre les dues sèries fins als nou anys. (Guijarro i Peláez, 2007)

Gràfic 5: Esperança de vida segons el sexe

Font: (Peláez i Guijarro, 2007)

Segons Cabré, Domingo i Menacho l'any 1900 la mortalitat espanyola reduïa l'esperança de vida el néixer als 33,8 anys per als homes i 35,1 per a les dones. Aquests nivells eren per a ambdós sexes inferiors aproximadament d'uns 15 anys respecte la mitjana de la resta de països d'Europa Occidental. Per contra l'any 1999 l'esperança de vida se situava en 75,3 per als homes i 82,5 per a les dones, situant-se així entre les més altes de la Unió Europea amb una mitjana de 74,6 per a homes i 80,9 per a les dones. Com es pot observar a la taula 4, durant tot el segle s'ha mantingut l'avantatge en l'esperança de vida a favor de les dones, presentant un increment de 46,5 anys als 41 anys que s'afegeixen als homes. (Cabré, *et al*, 2002:10)

Altrament, la resta entre el nombre de defuncions per any i el nombre de naixements permet obtenir una relació segons el creixement natural de la població exposat a la taula 1 dels annexos per anys. En aquestes dades podem observar com els primers divuit anys del segle XX la població espanyola tendeix a mostrar un decreixement natural de la població amb certs repunts en els anys 1903 i 1908. Tot seguit, destaquen dos valors

negatiu del creixement de la població degut a la pandèmia de la grip de l'any 1918 i la guerra civil que afecta amb pèrdues al voltant de 71 mil i 48 mil persones respectivament. Els anys següents es recuperen els valors inicials i fins i tot es mostra un manteniment per sobre les xifres de 1903 i 1908. L'any de majors guanys per al creixement vegetatiu va resultar ser el 1964 amb un saldo positiu de 424 mil habitants, es tracta d'uns anys que coincideixen de ple amb el fenomen del *baby boom* demogràfic espanyol, quan s'assolia la xifra rècord de 697.697 naixements (únicament superada el 1903 a 1.699 efectius). Als anys següents, es mostra un descens continuat del creixement de la població.

En efecte, Cabré estudia aquesta evolució demogràfica a través de les taxes de reproducció i concretament ens centrarem en els indicadors estudiats a partir les taxes de reproducció. Segons Cabré la importància d'aquestes dades rau en la comparació de les taxes de reproducció de les generacions femenines catalanes i les espanyoles en el moment de néixer a 30 anys i a 60 anys, és a dir, la substitució de les dones a cadascuna d'aquestes edats quedaria equilibrada. (Cabré, 1999: 137) Amb aquesta aportació Cabré refutaria la previsió ja citada de Vandellós en el seu llibre. Aquesta taula es pot consultar també en format de gràfic a l'apartat d'annexos d'aquest treball.

Finalment, Rafael Puyol exposa al llibre *Dinámica de la población en España* (1997) que els canvis de la població a Espanya són deguts a les aportacions de natalitat, a les pèrdues de mortalitat i al resultat dels diferents saldos migratoris al llarg del temps. Segons Puyol en el cens de la població espanyola el component que ha influït més en la reducció del creixement ha estat el descens de la fecunditat. Per aquest motiu, adjuntem el quadre dels últims 50 anys del segle XX que resumeix tots els aspectes anteriorment analitzats més el nombre d'habitants exposat també al primer punt d'aquest treball i el tant per cent de saldos migratoris que analitzarem a continuació. (Puyol, 1997: 269)

Taula 6: Dades demogràfiques de la segona meitat del segle XX

	<i>Habitantes</i>	<i>Nacimientos</i>	<i>Defunciones</i>	<i>Crecimiento natural</i>	<i>Saldo migratorio* (%)</i>
1950-1960	2.604.667	6.152.507	2.804.476	3.348.031	-743.364
1960-1970	3.264.596	6.706.600	2.801.466	3.905.134	-640.538
1970-1981	3.640.824	6.648.370	3.032.755	3.615.616	25.208
1981-1991	1.189.913	4.920.608	3.422.046	1.498.562	-308.649

Font: (Puyol, 1997: 269)

3.1.2. Dades demogràfiques de les migracions 1900-2000

Les conseqüències dels moviments migratoris realitzats entre les diferents regions de l'Estat Espanyol han modificat al llarg del segle XX l'estructura sociodemogràfica de molts dels territoris actuals. Per a fer una aproximació a les dades i teories de les migracions poblacionals, trobem diverses fonts que ens faciliten l'estudi d'aquest fenomen a partir de dades demogràfiques. Tal com hem dit a la introducció d'aquest apartat extraurem la major part de les dades envers les migracions a la font d'Estadístiques de Variacions Residencials (EVR), publicades per l'INE des de l'any 1961. Aquestes dades ens donen informació a escala provincial sobre les altes i baixes dels padrons municipals.

Segons Rocío García les migracions son explicades com el resultat de grans lleis econòmiques, generals i impersonals i es perceben com un mecanisme d'equilibri: s'estudien els fluxos migratoris i les característiques dels migrants respecte a l'edat, el sexe, l'estat civil, els factors d'atracció i les oportunitats en la destinació al voltant del mercat de treball i llur impacte, tant a les zones d'arribada com en les d'origen. (García, 2005: 60-61)

Així doncs, tal com hem dit al llarg del treball les migracions interiors constitueixen el fenomen demogràfic de major incidència en la distribució espacial de la població a Espanya durant el segle XX. La significació d'aquest fenomen està molt lligat a la situació econòmica del país i el seu desenvolupament, tal com exposàvem anteriorment a través de García. En el cas d'Espanya, l'arribada d'immigrants representa un impacte important en termes de desenvolupament econòmic.

La primera dada que cal analitzar és la referent el volum dels saldos migratoris interns. Aquestes dades es poden consultar dividida per quinquennis a través de la taula 5 dels annexos. En aquesta taules es mostra l'evolució de les migracions internes dividides per quinquennis segons els sexes i el percentatge sobre la població total. Aquesta taula ens permet arribar a la conclusió que les migracions internes han augmentat progressivament al llarg del segle XX; exceptuant el període comprès entre els anys 1970 i 2000 que mostren una davallada total de 1.254.572 persones amb trajectòria migrant.

La segona dada que cal destacar és la referent a la destinació territorial dels corrents migratoris al llarg del segle XX. El mapa de referència que hem utilitzat forma part del llibre de Julio Alcaide anomenat *Evolución de la población española en el siglo XX por provincias y comunidades autónomas*. Per estudiar el territori d'establiment de les persones amb trajectòria migrant, observem el següent mapa que mostra les províncies de major recepció migratòria en el segle XX. Com veiem en el mapa, les províncies que destaquen amb major grau d'incidència immigratòria són Madrid, Barcelona, Bizcaya i València. Tot seguit, la precedeixen amb un nombre inferior d'entrades migratòries, les províncies d'Alacant, Sevilla, Saragossa, Tarragona, Girona, Castelló i Àlaba. Amb tot, les províncies amb major població de procedència migrant coincideix amb aquelles que tenen un desenvolupament industrial major i per tant confirmen l'afirmació que anteriorment exposàvem de Rocío Garcia sobre la recerca d'un territori que pugui assegurar un lloc de treball.

MAPA 7: Les migracions internes durant el segle XX per províncies

Font: (Guindo, 2007: 10)

El llibre d'Anna Cabré (1999) proporciona una sèrie de gràfics en referència a les taxes migratòries per edat i sexe de les generacions espanyoles i catalanes del llarg del segle XX. Adjuntem els dos gràfics comentats a continuació als annexos del treball; el gràfic número 9 referent a les migracions dels homes i el número 10 de les dones.

Tal com exposa Cabré en el cas dels homes s'observen molt clarament els dos moviments de màxima emigració. El primer cas, veiem com la línia cronològica afecta les generacions nascudes abans del 1900 i s'estén a la darrera meitat del segle XIX i primer quart del segle XX. En segon lloc, trobem que el que afecta principalment les generacions nascudes entre el 1930 i el 1946 correspon a la cronologia d'emigració cap a Europa entre el 1955 i el 1965. Pel que fa a l'edat d'emigració en els últims anys del segle XX, observem una variació: mentre que les generacions més antigues mostren les taxes d'emigració més fortes a 10-14 i 15-19 anys, les generacions dels últims anys exposats, el grup de màxima emigració és el de 20-24 anys. Pel que fa a les dones, les diferències entre generacions no són tan clares. Segons Cabré el gràfic descriu un paisatge relativament uniforme on els febles accidents correspondrien, de manera atenuada, als descrits per al sexe masculí. (Cabré, 1999:189)

Tenint en compte que l'anàlisi de Cabré té com a principal objectiu l'estudi del territori català, considero significatiu destacar l'aportació que fa respecte la diferència entre Catalunya i Espanya, en matèria migratòria envers la composició per sexes de les persones migrant. Segons Cabré mentre que els que arriben a Catalunya estan uniformement repartits per sexe, amb un lleuger predomini d'entrada de dones, a Espanya se n'han anat tradicionalment més homes que dones. Aquesta tendència només es va invertir, molt lleugerament, en els anys cinquanta en els moments més forts de l'emigració cap a Europa. (Cabré, 1999:193)

Seguint la trajectòria de Cabré també és important destacar l'anàlisi compartiu que fa respecte als saldos migratoris de la població migrant en edat activa a Catalunya i a Espanya. Segons Cabré aquesta comparació mostra no sols una oposició en els signes, sinó també trajectòries estrictament corresponents dins d'aquesta oposició, encara que amb una anticipació dels màxims espanyols respecte dels catalans: els màxims d'emigració a Espanya corresponen als períodes de 1900-1920 i 1950-1960, mentre que els màxims d'immigració a Catalunya corresponen als anys vint i seixanta; els períodes en què els saldos migratoris han estat prop de ser nuls, en tots dos conjunts, són força coincidents: els períodes de 1930-1950 i 1970-1985.

GRÀFIC 8: Saldos migratoris per períodes: població d'edat activa

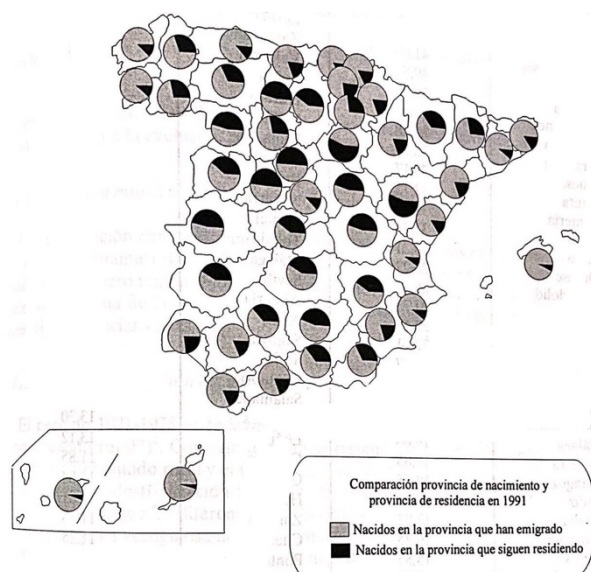
Període	CATALUNYA			ESPANYA		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
1901-10	12.953	25.020	37.973	-456.725	-226.857	-683.582
1911-20	58.696	59.369	118.065	-365.149	-169.479	-534.628
1921-30	106.818	114.416	221.234	-97.196	-175.584	-272.780
1931-40	-40.532	35.626	-4.906	-301.701	58.318	-243.383
1941-50	96.510	93.403	189.913	-120.002	-157.317	-277.319
1951-60	154.043	145.073	299.116	-402.622	-437.392	-840.014
1961-65	143.068	127.219	270.287	-169.311	-176.955	-346.266
1966-70	127.702	135.749	263.451	-55.694	-23.404	-79.098
1971-75	106.980	110.628	217.608	40.488	14.880	55.368
1976-80	-3.410	3.524	114	-85.396	-49.373	-134.769
1981-85	-14.011	-20.509	-34.520	41.893	18.827	60.720
	748.817	829.518	1.578.335	-1.971.415	-1.324.336	-3.295.751

Font: (Cabré, 1999: 190)

A partir de l'article de Javier Silvestre anomenat "*Las migraciones interiores durante la modernización económica de España*", podem esbrinar els dos tipus de migracions que ell designa com a migracions temporals i migracions permanents. En aquest sentit, Silvestre proporciona una taula que compara els dos tipus de migracions i que li permet definir la primera onada migratòria dels anys 20 com el primer cop que Espanya rebrà una massa migratòria de caràcter permanent. No obstant això, la comparació entre les dues tipologies permet arribar a la conclusió que la mobilitat temporal va ser també molt més rellevant al llarg del segle XX. (Rodríguez, 2005:157-182) Aquesta taula es pot consultar als annexos del treball a la pàgina 71.

Un altre recurs demogràfic que cal destacar és l'aportació que fa Rafael Puyol respecte al cens de la població espanyola publicat l'any 1991. Aquest cens evidencia que quasi la meitat dels espanyols (46,8%) resideix en un municipi diferent del que havia nascut i prop d'una quarta part (22,9%) resideix a una província diferent. Aquests percentatges demostren que aproximadament unes 17,8 milions de persones espanyoles havien canviat de municipi i de residència en els últims anys del segle XX. En aquest mapa podem identificar les àrees on l'impacte de l'emigració interprovincial és més evident a partir de la comparació provincial entre naixements i residents vinguts de fora d'aquell territori. (Puyol, 1997: 179)

Mapa 9: Comparació provincial entre naixements i residents vinguts de fora

Font: (Puyol, 1997: 30)

Finalment, durant la primera dècada del segle XXI, amb l'expansió econòmica, van arribar més de 5 milions d'estrangers a Espanya, molts dels quals es van assentar a Catalunya. En termes demogràfics les conseqüències més conegudes d'aquestes migracions serien l'augment de la diversitat poblacional i l'aparició d'enclavaments ètnics o residencials al llarg de tot el territori (Domingo i Sabater, 2012)

3.2. Causes i conseqüències socioeconòmiques

Les migracions són els desplaçaments d'una persona o d'un grup de persones des d'un lloc de residència cap a un altre, on s'estableixen -tal com hem vist a l'apartat anterior segons Silvestre- de manera permanent o semipermanent. Les migracions humanes són produïdes per diverses raons. En el cas que ens ocupa, el d'Espanya del segle XX, les migracions han estat generalment motivades per causes econòmiques o laborals.

Aquest apartat fa referència a l'aspecte social i econòmic del fenomen migratori a Espanya durant el segle XX. L'estudi socioeconòmic és una de les principals problemàtiques que s'han estudiat des de la historiografia sobre el fenomen de les migracions a Espanya. Aquest estudi pren més força a finals del segle XX a causa de la importància que va obtenir el creixement de les economies industrials al món i l'impacte que va provocar

aquest creixement a la societat del segle XX fins arriba als números de l'actualitat. És important tenir en compte que el desenvolupament industrial i econòmic no és un fenomen únic i exclusiu en el país ibèric, sinó que també va ser un procés que es va anar desenvolupant a diversos llocs d'Europa. Dins la historiografia catalana un dels autors més destacats en aquest terreny d'investigació és l'historiador Jordi Nadal. Amb tot, és important observar les particularitats d'aquest procés que es va donant a la primera i segona meitat del segle XX. Segons Joaquín Arango el segle XX es va produir una "revolució demogràfica" a Espanya que passava d'un antic règim a un règim plenament modern, fet que va afectar en tots els aspectes socials que ja hem vist: és a dir, xifres de població, taxes de natalitat i mortalitat, etc. (Arango, 2002: 4)

L'estudi de les migracions és interdisciplinari, això vol dir que és un tema d'estudi que té la possibilitat d'aplicar variabilitat d'enfocaments. (Castellví, 2019: 502) En l'àmbit de l'economia, les migracions són explicades per García com el resultat de grans lleis econòmiques, generals i impersonals i concebudes com un mecanisme d'equilibri. L'anàlisi que fa García és des d'una visió macroeconòmica i gira al voltant del rol de les migracions en el mercat de treball i l'impacte que van tenir, tant per a les zones d'origen com les de destinació. (García, 2005: 335). En la mateixa línia, Silvestre apunta que les migracions interiors des de la industrialització (a mitjans del segle XIX) fins a la Guerra Civil es poden explicar com un model de desequilibri. Més endavant exposarem les variables socioeconòmiques que fan referència a la riquesa relativa del país, a la renda mitjana per habitant i la composició de la població activa. (Silvestre, 2005: 31)

La major part d'aquestes migracions internes es poden relacionar com a un detonant més del desenvolupament econòmic que neix a Espanya al segle anterior de la mà de la nova era de la industrialització. Per aquest motiu, molts dels desplaçaments interns van ser considerats pels analistes, com una conseqüència del procés econòmic. (Nadal, 2003: 5) Així mateix, segons Josep Fontana que era deixeble de Vicens Vives junt amb Nadal, aquestes migracions eren el resultat del fracàs de les transformacions agràries del segle XIX les quals condicionarien el creixement econòmic espanyol de principis del segle XX. Alcaide Inchauste apunta que en conjunt, des de l'òptica d'evolució de l'activitat econòmica, la primera meitat del segle XX no va ser satisfactòria envers a l'expansió de la població activa i ocupada, ja que va ser inferior respecte al nombre de població en edat de treballar. Això es deu a la caiguda de l'ocupació agrària, com a conseqüència de la incipient mecanització del camp i els problemes inherents als efectes de la guerra civil ja

que Espanya patiria un retard del desenvolupament industrial. (Guindo, 2007: 6) Amb tot, podem concloure que per culpa de l'estancament agrari que allarga els seus efectes fins després de la guerra civil, el creixement econòmic que ja havia fet estacar la industrialització espanyola de 1840-1855 restaria condicionada aquests anys. (Puig, 2020: 204)

Respecte les variables socioeconòmiques d'aquest fenomen ens fixarem primer de tot en el Producte Interior Brut (PIB) que tal com exposa Casals i Solsona la immigració funciona com a motor econòmic i transformador de l'estructura interna del país (Casals i Solsona, 2008:72). El pes de la producció agrícola en els primers 30 anys del segle XX va tendir a baixar i en conseqüència va créixer el pes del sector industrial. El 1930 el pes de la indústria al PIB representava un 29,5% enfront del 23,5% del sector agrícola. (Fernández, 2019) Aquests valors es manifesten al llarg del període del segle XX passant d'un 66,3% del total de la població activa en el sector agrícola l'any 1900 a 45,5% el 1930. Per altra banda, el sector secundari, on predomina la indústria, va passar de l'11,9% el 1900 al 21,3% el 1930. (Guindo, 2007: 36)

En aquest sentit, la indústria creix i es diversifica a partir dels anys 20 amb les migracions del camp cap a la ciutat. Segons Garcia i Pujadas l'economia deixava d'estar lligada exclusivament a la producció de béns de consum a partir dels anys 20. La indústria de consum el 1900 era del 49%. El sector de la indústria pesant no va pujar gaire, però sí el mecànic, de l'11% al 18%. Aquest era un sector bàsic per a una indústria que s'estava desenvolupant, perquè necessitava tenir més maquinària. En el sector de l'energia va créixer la producció d'electricitat i per contra va baixar la producció minera als anys 30. (García i Pujadas, 1995: 76)

No obstant això, la crisi internacional del 1929, va afectar seriosament els sectors exportadors i importadors i va reduir la inversió estrangera. L'explicació rau en el fet que la protecció exterior amb aranzels i baixada de la divisa existent el 1929 va ser insuficient per evitar el contagi de la crisi internacional. (Comín, 2012)

Des del punt de vista del mercat laboral, sovint se sol traduir l'arribada d'immigrants com un impacte econòmic del territori destí que s'expressa en l'augment de l'oferta de treball i, per tant, com un xoc que exerceix pressió sobre la baixada de salaris dels nadius degut a la pujada de l'oferta laboral. No obstant això, l'estructura productiva d'un país és molt més complexa, i això fa que aquesta conclusió, en general, no sigui vàlida (Canals, 2016).

El debat que plantegem té força similituds amb el debat que també és ben viu en altres economies de l'oest d'Europa. Concretament, aquesta qüestió sobre l'impacte econòmic de les migracions als diferents països d'Europa es pot estudiar a través del llibre *Does Britain need more Immigrants?* dels autors Harris i Coleman, on presenten els diferents arguments a favor i en contra de la bondat de la immigració pel present i el futur en l'economia europea, centrant-se en més detall en l'economia britànica.

L'impacte econòmic durant la Guerra Civil l'estudiem sobretot a través de Javier Puche i Silvestre Ortega. Segons Puche les destruccions materials ocorregudes durant la guerra, representen una de les causes del conflicte sobre el desenvolupament dels principals sectors productius i la ruptura de la unitat de mercat. Aquest fet, sumat a la mort o l'exili de molts obrers especialitzats, experts o tècnics va provocar importants conseqüències per a l'economia espanyola del segle XX. Així mateix, Puche apunta que la dictadura franquista va utilitzar aquests factors com a elements de propaganda per justificar la mala situació econòmica de la postguerra. (Puche, 2017: 23) En la mateixa línia, Carlos Barciela assenyala que no podem traduir en una única dada el cost del conflicte de la Guerra Civil. En qualsevol cas, és evident que la guerra no va ser tan destructiva com la propaganda franquista es va obstinar a sostenir durant dècades. (Barciela, 2009: 13-34)

Les conseqüències econòmiques de la Guerra Civil i l'autarquia franquista que s'imposava un cop començada la dictadura, s'exposa a la historiografia, com una pèrdua per part d'Espanya del ritme de creixement econòmic que havia aconseguit des de començaments del segle XX, caient en una nova fase de la seva història caracteritzada per una forta distància amb l'Europa avançada. Tal com exposa Ortega i Silvestre quan acaba la guerra el 1939, la renda real per càpita dels espanyols havia retrocedit, en termes reals, als nivells de començaments del segle XX. (Ortega i Silvestre, 2005: 65)

Seguint el fil cronològic, la dècada dels anys quaranta, veiem un agreujament de precarietat de la situació econòmica del país en part pel sistema d'autarquia però també per l'augment de la pressió demogràfica que comença a restablir el descens de nupcialitat i les migracions interiors augmenten. (Burbano, 2013: 29) A grans trets podem diferenciar dos tipus de comportaments migratoris. D'una banda, la recuperació de les destinacions tradicionals com Madrid, Barcelona, València, Sevilla, Bizkaia, etc. D'altra banda, un augment considerable de la immigració, majoritàriament de tornada als orígens abans de la guerra, com a Almeria, Lleida o Osca. (Puyol, 1997: 23)

A partir de mitjans de la dècada dels anys 40, es buscava reforçar per part del govern el poder social del patró i dels grans terratinents; paper que ja havia estat reforçat abans de la Guerra Civil. L'impacte més determinant d'aquest reforç es pot observar en el món del treball, ja que va ser un dels aspectes més discutits en el context respecte la relació de poder ascendent entre les diferents classes socials. (Burbano, 2013: 29-32) Tal com exposa Burbano aquest reforç estructural cal que s'entengui de forma lligada amb el naixement del "nou estat" franquista com a reacció de l'oligarquia dominant envers les classes obreres i el proletariat rural. Aquest reforç comportarà un marge de benefici més elevat per part de les classes dominants que a costa d'un fort enduriment i ampliació del factor de treball -hores i nombre de treballadors- s'augmentarà la productivitat i es podrà aportar la renovació dels instruments productius a les indústries. Aquest fet també suposarà un impacte pels corrents migratoris, sobretot per aquelles persones que vingueren a la ciutat buscant millorar la seva economia i assumirien les condicions precaritzades que imposava el patronat. Lorenzo Cachón estudia aquesta qüestió i esmenta que la distribució sectorial dels immigrants i les característiques de les branques d'activitat laboral amb més presència d'immigrants ens proporcionen elements estadístics que apunten a processos de discriminació i segregació ètnica. (Cachón, 2004: 96)

Paral·lelament, al camp també es patiria l'impacte de l'economia autàrquica franquista sobretot pel que fa al comportament d'aïllament respecte al mercat exterior i per la política d'intervencionisme que aplicaria una fixació de preus per sota el marge de benefici existent abans de la guerra. En aquest sentit, Burbano explica que el govern franquista paralizzaria fonament de reforma agrària i millora de la maquinària. Així mateix, el govern s'encarregaria de retornar les terres als seus antics propietaris. (Burbano, 2013: 11) Segons Barciela la regulació per part de l'administració franquista de la producció, distribució, i sobretot del baix preu dels productes, va fer que molts petits propietaris abandonessin el cultiu de productes bàsics d'alimentació com ara els cereals, oli, llegums o patates; alhora es fomentava que els grans propietaris tendissin a l'ocultament de la collita per distribuir-les després al mercat negre. A més a més, es suma aquí el descens de consum popular que va fer que es reduís el percentatge de terra cultivada, aturant-se la dinàmica de millora d'especialització de l'agricultura de les dècades anteriors a la guerra.

Amb la consolidació del règim franquista, la situació va ser encara més rígida pel que fa a la mobilitat humana del país i principalment pels sectors vinculats a un fort falangisme

que buscaven respondre a una visió holística de la vida al camp. Aquesta visió patriarcal s'encarregava que l'home treballador obtingués tot allò necessari per la seva família i el seu entorn, mentre que la dona complia les seves tasques de la llar i la vigilància dels fills i filles. El flux migratori intern no va ser l'únic que va patir ja que les migracions externes cap a altres zones d'Europa, es van haver de regir a les normes estrictes de la dictadura militar. Una d'aquestes normes condicionants és el fet que es va prohibir la sortida a altres zones foranes d'Espanya, especialment a França, on havien començat a migrar algunes famílies durant l'etapa de postguerra per motius polítics, i per tant, en condició de refugiats.

La següent fase de creixement es produeix essencialment a la dècada dels cinquanta, coincidint amb els primers canvis que comencen a manifestar-se envers els patrons de relació social entre els diferents sectors.

Des de la visió historiogràfica de finals del segle XX, aquest fet es relaciona principalment amb la millora substancial de la situació econòmica. (Nadal, et al, 1989: 220) Addicionalment, de la mà de les noves tendències historiogràfiques del segle XXI s'afegeix una nova línia d'estudi que contribueix a la millora econòmica i que permet la reactivació dels estudiats fluxos migratoris camp-urbà a finals dels anys cinquanta. Es tracta d'un canvi en la percepció del fenomen migratori. Andreu Domingo, demògraf català i sotsdirector del Centre d'Estudis Geogràfics de Catalunya, ens parla d'aquests nous patrons socials assumint que l'èxit considerable de la integració de les migracions rau en "l'apropiació d'espais socials ascendents per part de la població immigrada, facilitada tant pel desenvolupament econòmic de l'època com per la lluita del teixit associatiu contra el franquisme". (Domingo, 2016: 315) Aquí se'ns obra un context que conté una discussió més profunda sobre quins són els elements que permeten la integració -que no vol dir inclusió- d'aquestes persones nouvingudes a les ciutats.

En aquest sentit, una de les principals característiques dels anys 50 prèvia a les grans onades migratòries dels anys 60, va ser precisament el canvi de perspectiva envers la realitat cultural de cada individu. La "liberalització" del pensament a les ciutats es converteix en un element més que motiva al moviment de moltes persones amb trajectòria migrant cap a les ciutats. A partir d'aquestes migracions es produirà al mateix moment l'aparició de noves estructures culturals i mentals que permeten començar a oblidar el biaix marcat entre la tradició cultural i de l'arrelament. D'aquesta manera es comença a

deixar enrere tots aquells mecanismes de control individualitzat que dificultaven les migracions, especialment aquelles vinculades a la dissidència política. (Marín, 2009: 6)

No obstant això, el que estableix definitivament el camí cap a la liberalització econòmica va ser el decret llei d'Ordenació Econòmica, més conegut com a Pla d'Estabilització, el juliol de 1959. Amb aquest pla es va apostar pel foment de l'economia privada, de manera que l'Estat havia d'anar abandonant l'intervencionisme i passant a actuar exclusivament per afavorir aquesta nova dinàmica econòmica. Aquest canvi de gestió econòmica comportarà l'assentament dels valors de l'economia capitalista els quals començaven a deixar enrere l'autarquia generant així un fort creixement de l'economia espanyola. Aquest període és també anomenat per la història com el miracle econòmic espanyol; un període que es va caracteritzar per l'expansió i la modernització de l'economia espanyola. Aquesta modernització de l'economia espanyola va permetre el país remodelar l'estructura industrial; fet que es mostra perquè a la dècada dels 60 el producte industrial ja havia augmentat un 160% aproximadament. També va créixer de manera espectacular la riquesa per habitant ja que el PIB per càpita va augmentar un 98% entre 1960-1970.

Així doncs, l'expansió econòmica de la dècada del 1960 va estimular el creixement demogràfic i els moviments migratoris. La societat espanyola va modernitzar els seus hàbits socials i culturals i va entrar en una societat de consum.

Paral·lelament a això és important destacar que el mercat d'habitatge mai no va poder assumir la demanda que creixent de bona part de la població. Per aquest motiu, l'estratègia de relloguer i infrahabitatge va ser una possibilitat on acollir-se per part dels nousvinguts més necessitats. A Barcelona, ciutat industrial de referència, també es patiria aquesta conseqüència urbanística fet que es demostra amb la creació a partir dels anys trenta de les zones suburbials; aquesta qüestió l'estudiarem a l'últim apartat d'aquest treball a través de Francesc Candel qui anomena la nova realitat migrant com una invasió lenta, pacífica i total. En aquestes mateixes línies, Candel exposa que la realitat econòmica de finals dels 50 i principis dels 60, també va tenir importants efectes en les creences i en les tradicions influint així en la transformació de la societat. (Candel, 1976: 20)

Als anys 60 es dona el flux migratori interior més important de la història d'Espanya rural-urbà. De fet, si observem les dades dels nivells d'ocupació i la renda per càpita entre

el conjunt de l'Estat i les zones tradicionalment industrials com Catalunya i el País Basc, veurem que representen el principal motor econòmic de l'Estat. En dades quantitatives, aquestes dues zones anteriorment citades representen un 50% de la població activa dins del món industrial l'any 1960, per contra la mitjana de tot l'Estat era del 27%. Les quatre àrees amb més renda eren Madrid, el País Basc, Catalunya i les Balears; les quals representen el doble de la renda que les regions d'Andalusia, Múrcia, Canàries o Galícia, i el triple que la d'Extremadura i l'actual Castella-la Manxa. (Burbano, 2013: 33)

Ara bé, si estudiem en deteniment el comportament intern d'aquestes migracions i ens centrem concretament en el territori de Catalunya, observem un grau elevat d'incidència en les dinàmiques de relació social i el desenvolupament de la identitat cultural. Segons planteja la demògrafa catalana Anna Cabré i Pla "el procés de migració també va contribuir a la construcció d'un subjecte català propi. Les migracions suposaven el canvi de ser un agent passiu a ser un ciutadà actiu en el desenvolupament de les polítiques i en la construcció d'una identitat pròpia de la cultura catalana." (Cabré, 2020: 2) Un clar exemple d'aquesta tendència exposada per Cabré la descriurem més endavant a través del llibre *Els altres catalans* de Francesc Candel. El testimoni que ens ofereix Candel de la seva trajectòria com a persona i família migrant és molt destacat en l'àmbit de la literatura perquè representa la primera vegada que es dona una visió desdramatitzada i directa de les condicions de vida als barris suburbials. Com ja hem dit, tractarem aquest fenomen del barraquisme a l'últim apartat del treball.

Amb tot, cal destacar que el desenvolupament econòmic que es va produir aquests anys no va salvar a la població dels enormes desequilibris regionals. Segons Borja de Riquer: "el 1970 gairebé es podia parlar de l'existència de dues Espanyes en termes econòmics i socials: el camp i la ciutat" (De Riquer, 2010: 231). En aquests anys es van situar de nou Catalunya, Madrid i el País Basc al capdavant dels índexs de producció i renda per càpita. Tal com hem vist a l'apartat anterior els pols de desenvolupament industrial van estar allunyats majoritàriament de les zones tradicionalment més endarrerides i predominantment agràries. Tot i així, en termes de renda per habitant, l'emigració dels habitants més pobres i l'increment de la producció va fer augmentar el percentatge d'algunes de les regions que tenien els índexs més baixos, cosa que a efectes percentuals va significar un major equilibri entre les diferents regions.

Tal com exposa Sánchez Alonso el franquisme va tenir una relació complexa amb el fenomen de l'emigració massiva a Europa: d'una banda, la marxa de milers d'espanyols desmentia el mite del miracle espanyol i la prosperitat que el règim havia portat a Espanya. Per altra banda, tant l'enviament de remeses que es va convertir en component fonamental de l'expansió econòmica, com la idea que l'emigració era la solució a l'excés de població i, per tant, la famosa vàlvula d'escapament, van fer modular la postura oficial davant de l'emigració. De fet, l'expressió i el concepte de l'emigració com a vàlvula de fuga va ser encunyada pel mateix franquisme en relació amb l'augment puntual de la desocupació després del Pla d'Estabilització. (Sánchez, 2010: 150-155)

A partir de la dècada dels 70 i sobretot durant els anys 80, la mobilitat de la població mostra el naixement d'unes noves pautes migratòries. En paraules de Termes a la dècada dels anys 70 “culmina el decenni de màxima immigració a Catalunya amb valors que mostren que el 37,69% de la població de Catalunya havia nascut fora” (Termes, 1984: 132), fet que Garcia i Pujadas també confirmen destacant-ne l'augment del paper de les migracions de curta distància: “Si durant l'etapa de l'èxode rural, els moviments més habituals eren els de fora de província, en els darrers anys de la dictadura, guanyen pes els intercanvis interprovincials, és a dir, els que es produeixen dins d'una mateixa província. Tanmateix, es produeix una diversificació dels perfils de les persones migrant.” (Garcia i Pujadas, 1997: 4)

Per tant, el primer gran protagonista d'aquest desenvolupament econòmic va ser la indústria per això, la dinàmica durant aquest període va ser d'una industrialització accelerada. Les inversions en el sector de la indústria es van centrar sobretot en l'àmbit de la indústria química i la metal·lúrgia. Burbano justifica aquest creixement de la indústria de l'any 1970 amb la importància que tindria el capital estranger ja que un 20% de les empreses espanyoles estaven controlades pel capital forà i l'altre 20% era propietat compartida entre el capital estranger i el capital privat autòcton. La indústria va augmentar el seu pes en la producció total així com en l'ocupació de mà d'obra. (Burbano, 2013: 22)

Un altre factor d'acceleració econòmica d'aquest desenvolupament industrial a partir dels anys 70 seria el boom del turisme. En aquest sentit, Burbano apunta que el turisme va ser fonamental per solucionar el baix percentatge d'exportacions i perquè van entrar divises que van servir per cobrir prop del 77,4% del dèficit comercial que hi havia.

Entre els anys 1970 i 1975 es desenvolupa un canvi de trajectòria dels fluxos migratoris que segons Cabré, Pujadas i Moreno “evitaria la cristallització de les tendències anteriors, obrint pas a una nova etapa de relació entre les migracions i el creixement natural de la població.” (Cabré, et al, 1985: 45-50) Aquest creixement però, no serà equitatiu a nivell territorial, és a dir, els components demogràfics que estudien Cabré, Pujadas i Moreno assenyalen la diferència entre zones emigratòries i zones immigratòries. En la mateixa línia, Fernando Guirao estudia l'impacte de l'Acord de 1970² en les migracions d'Espanya i les conseqüències que va tenir. Guirao conclou que l'acord no beneficiaria els emigrants espanyols de cap manera “ni en va facilitar la sortida, ni va millorar les seves condicions de vida i de treball allà on fossin”. (Guirao, 2008: 127-150) El fet que l'Acord del 1970 no abordi la qüestió de l'emigració espanyola als països membres de la Comunitat no és un dèficit propi. Respon simplement al fet que les polítiques socials de la CEE no han arribat a limitar mai la llibertat dels Estats membres a les seves negociacions amb tercers països en matèria de Seguretat Social i condicions laborals i de vida dels treballadors extracomunitaris. (Franco-Guillén, 2019: 34)

El 1975 més de 100 mil espanyols van travessar els Pirineus amb l'objectiu de trobar feina i una vida millor després del recorregut. Segons dades de Sartorius i Sabio Espanya ocupava el lloc 28 al rang per països segons la renda per habitant l'any 1976. Amb tot, Sartorius i Sabio afirmen que el panorama que viurà Espanya després de la mort del dictador produeix al territori “una eclosió de pressions socials múltiples que també es fan paleses en l'economia del país als anys següents amb l'entrada a la democràcia”. (Sartorius i Sabio, 2018: 188)

En aquest sentit, la transició democràtica va iniciar un procés de transformació econòmica i social. El desenvolupament econòmic espanyol es fa notori especialment a partir del 1986 amb una fase de prosperitat, coincidint amb l'entrada d'Espanya a la Unió Europea. En aquest context, es va passar de ser un territori d'emigrants a convertir-se en un país d'immigració. (Domingo, 2002: 88)

---

² L'Acord de juny 1970 entre Espanya i la Comunitat Europea, va tenir un caràcter neutral sobre les migracions. Es tractava exclusivament d'assumptes comercials i, més concretament, de la retirada progressiva de barreres del comerç d'intercanvi de béns (principalment, encara que no exclusivament, productes industrials) entre Espanya i els membres de la Comunitat Europea. L'impacte econòmic de l'acord es va fer notar principalment i de manera directa en els volums d'intercanvi comercial. Per contra, ni els fluxos d'emigrants espanyols cap a la Comunitat ni les condicions de treball o de vida d'aquests es van veure afectats per la nova realitat institucional que l'Acord de 1970. (Guirao, 2008: 127-150)

L'intens creixement econòmic comprès entre 1986 i 1991, va desencadenar una fase de prosperitat general, en què l'augment del nivell de vida mitjà reflectia difusament i no només com a valor mitjà, la millora experimentada en àmplies capes socials. Recuperant l'afirmació anterior de Domingo: "veiem la fi del corrent migratori internacional dels espanyols cap a altres països". Per contra, des de principis dels anys vuitanta, es va començar a donar patrons de mobilitat interna de la població ja que les províncies expulsores de mà d'obra van deixar de ser-ho i van començar posteriorment a rebre un gradual flux de retorn des dels pols tradicionals d'atracció industrials com Catalunya, Madrid, etc. En aquest sentit, es marcava el final de tota una fase de creixement econòmic i demogràfic que havia determinat els patrons de desplaçament de la població durant més de tres dècades. (López de Lera, 1995: 228-235)

Els primers fluxos d'estrangers que s'estabilitzen a Espanya es caracteritzaven per ser d'un perfil de persones jubilades amb alts ingressos econòmics. De fet, hi ha zones a Mallorca, Canàries i Andalusia on la població és majoritàriament estrangera. Però el que és realment rellevant d'aquesta evolució és que no s'ha produït de manera lineal a diferència del que havia passat al llarg del segle XX. El ritme de creixement s'ha intensificat des de l'any 1996 i sobretot de manera exponencial a partir del 2000, en conseqüència també ha alterat el perfil i objectiu de les persones migrants que entren a Espanya. (Lucas, 2003: 37-42)

El que s'ha aconseguit durant anys de mobilitzacions, de migracions i de barreja entre els diferents grups socials és que amb el pas del temps, s'han creat noves dinàmiques de relacions que són especialment fluctuants i poc acollidores degut a la constant entrada de diferents persones que provenen de contextos i realitats diferents. No obstant això, aquesta heterogeneïtat cultural permet l'enriquiment a tots els nivells -econòmic, cultural, etc- de les ciutats destí.

En efecte, tal com exposa la tesis de Matas, Romay i Valero l'imaginari social espanyol ha estat gairebé sempre reticent a l'entrada de persones migrants al territori espanyol per culpa del fals mite que diu que els immigrants expulsen del mercat laboral als autòctons perquè fan la feina per un menor salari. Sens dubte, aquest estereotip força estès des dels anys 90 de la centúria passada, ha servit com a instrument de rebuig cap a la immigració. I malauradament, segueix vigent a l'actualitat. (Matas, et al, 2014)

En resum, moltes vegades aquesta realitat de rebuig cap a la immigració acaba convertint-se en sentiments de frustració, perquè el benestar es convertia en una idea esbiaixada que no tenia fonament en la realitat pràctica, i que per contra es sustentava amb una teoria econòmica equivocada que s'aniria implantant a l'escenari nacional. D'aquest fet en parlarem a l'últim apartat d'aquest treball quan analitzem els fenòmens culturals a través de la veu d'estudiosos com Andreu Domingo.

Tanmateix, tots i cadascun d'aquests factors que s'han estudiat en aquest apartat formen part de l'anàlisi del fenomen socioeconòmic de la migració i conforma les bases fonamentals per entendre les següents pàgines.

3.3. Les polítiques migratòries

La política migratòria espanyola comença a tenir importància sobre el paper a mitjans del segle XX amb l'evidència dels grans canvis polítics a nivell social, econòmic i demogràfic. En aquest apartat analitzarem quins van ser aquells successos que portarien a l'elaboració de polítiques migratòries i quins serien els conseqüents efectes d'aquestes polítiques de migració en el territori Espanyol.

A trets generals, la legislació migratòria espanyola ha accentuat sempre el caràcter tutelar de l'Estat, bé perquè es partia de la idea que l'emigrant espanyol era un individu ignorant i per això necessitava el recolzament i protecció de l'Estat, o bé perquè, en general, qualsevol dret migratori a la major part dels països del món parteix de la base que l'Estat ha d'assistir i auxiliar els nacionals fora de les fronteres. Aquesta mentalitat proteccionista és un tret general que es manté el llarg de tot el segle XX i com veurem al següent apartat, encara és ben viu a les polítiques migratòries actuals.

El segon element de continuïtat de tota la política de migració espanyola al segle XX és l'objectiu de regular, controlar i canalitzar el flux migratori per aconseguir l'objectiu de l'Estat de control i protecció dels seus ciutadans. La major part de la historiografia consultada distingeix el franquisme com una nova etapa que inaugura la política migratòria espanyola en matèria de selecció, planificació i canalització del flux migratori espanyol. (Vicente, 2005: 81)

Per aquest motiu, basant-nos en les obres d'Elíseo Aja i Joaquín Arango, Martí Marín, Fernández Vicente, Sánchez Alonso i altres autors i articles consultats, distribuïrem

aquest apartat segons les polítiques migratòries anteriors a la dictadura franquista, durant la dictadura i les polítiques posteriors amb l'arribada de la democràcia fins a l'actualitat.

3.3.1. Polítiques migratòries fins la Guerra Civil espanyola

El període anterior a la Guerra Civil, la normativa respecte les migracions era bastant escassa a nivell legislatiu malgrat la voluntat política de controlar les entrades i sortides de la població. La primera consideració sobre les migracions es troba a la Constitució de 1869 -la més avançada del segle XIX a Espanya- ja que era la primera en iniciar una línia que garantia alguns dels drets als estrangers residents a Espanya, però exclou-ne tots aquells drets que responguessin al caràcter polític.

Tal com explica Xavier Alonso Calderón al llibre *Inmigración y Generalitat de Cataluña*, la política migratòria espanyola té un llarg recorregut evolutiu. Neix a finals del segle XIX i es modula amb el temps arrel dels grans moviments migratoris espanyols del segle XX. Les principals eines de política de migració que es van posar en marxa durant aquest període són les comissions d'estudi -a partir de 1881- i el sistema d'estadístiques oficial que oferia un enfocament integral per plantejar solucions tant per ajudar aquells que emigraven com per acompanyar en les irregularitats que es trobessin les persones migrants un cop arribades aquí. Una de les actuacions més importants que van gestionar els primers vint anys del segle XX consistia en el repoblament rural. No obstant això, el desenvolupament d'aquests serveis no va servir per a fer cap canvi a nivell legislatiu més enllà d'aportar dades estadístiques que permetessin objectivar la realitat de la qüestió migratòria.

En aquest sentit, tots aquells que es desplaçaven per l'interior d'Espanya buscant un nou lloc per establir-se exercien un dret reconegut en el *Fuero de los Españoles*³. Aquest dret permetia a qualsevol ciutadà nacional espanyol triar lliurement el seu lloc de residència. Aquesta possibilitat d'abandonar el propi entorn i establir-se a un nou territori, suscitava diferents reaccions. Segons Martí Marín la població migrant era tractada com a invasora

---

³ A l'article 14 del *Fuero de los Españoles* hi deia: «Los españoles tienen derecho a fijar libremente su residencia dentro del territorio nacional». Aquesta normativa havia estat aprovada amb data 17 de juliol de 1945 i modificada en virtut de la *Ley Orgánica del Estado* de 10 de gener de 1967, sense que es produís cap modificació en aquest apartat (Decret 779/1967, de 20 d'abril. BOE núm. 95 de 21 d'abril).

als ulls tant de la societat receptora i per bona part dels dirigents polítics. Per altra banda, la societat emergent es limitava a expressar preocupació i ho valoraven en termes d'abandonament. (Marín, 2009:130)

Sánchez Alonso apunta que els requisits legals per sortir d'Espanya o entrar-hi no eren tan complexos pels tràmits burocràtics com sí que ho eren per escapar del servei militar obligatori. (Sánchez Alonso, 2011: 23) Segons un informe de l'INE de l'any 2008 sobre les migracions al segle XX, els documents necessaris per sortir o entrar a Espanya l'any 1900 eren: la cèdula personal, una autorització dels seus pares o tutors en cas de ser menor, una partida de baptisme, certificat conforme la persona és lliure de tota responsabilitat legal i un certificat conforme no està processat ni patint condemna. A més a més, tots els documents havien d'anar signats per l'alcalde del poble o per un notari. Els tràmits es van simplificar enormement a partir del 1907 amb la Llei d'Emigració, tot i així, en línies generals, encara que al llarg d'aquest període històric l'emigració és teòricament lliure, els emigrants topaven constantment amb controls indirectes que complicaven, endarrerien i encarien la sortida legal del país (Sánchez Alonso, 1995: 12-14)

L'historiador de dret Josep Cañabate Pérez, exposa que els antecedents legislatius del règim emigratori que s'aprova amb la Llei d'emigració de 1907 són: les Reials Ordres de 16 de setembre de 1853, la del 10 de novembre de 1883 i la del 8 de maig de 1888. En aquest sentit, totes tres tenen el propòsit d'impedir els abusos propis de les emigracions clandestines però en cap cas gestionar les pròpies emigracions d'Espanya cap a altres territoris o bé regular les entrades a territori espanyol. (Cañabate, 2014: 8-10)

La primera llei sobre emigració va sortir el 21 de desembre de l'any 1907 amb l'objectiu de proclamar la llibertat d'emigració i de propiciar i regular els desplaçaments cap Amèrica i França per part dels espanyols. L'aprovació d'aquesta llei coincideix amb el context de l'emigració ultramarina massiva d'espanyols cap a Amèrica. És important destacar aquesta llei perquè serà la primera vegada que es regularitzarà i valorarà el terme d'emigració a nivell institucional. Segons Cañabate aquesta normativa plasmava la voluntat interventora de l'Estat en el procés migratori a través de certes mesures considerades amb cert paternalisme. Un exemple és el fet que s'expressa a l'article 4

respecte les autoritats portuàries i consulars i la seva tasca de protegir els emigrants davant dels abusos d'enganxadors i consignataris⁴.

Així mateix, aquesta llei es pot considerar com la primera ocasió en què es regula el fenomen migratori de manera integral i transversal. Addicionalment, la llei de 1907 estableix el significat del terme emigrant en funció del destí i classe en què es viatge; element novament de tendència paternalista (Article 2). Per altra banda, Llordén apunta que la legislació espanyola d'emigració des del 1907 fins a la Guerra Civil no era gaire diferent de la d'altres països europeus (Llordén, 2003: 4). Aquesta llei serà revisada l'any 1924.

En efecte, es tracta d'una llei redactada en el moment àlgid de la sortida d'espanyols cap a Amèrica, fet que evidencia que en la seva elaboració es fixés especialment en els problemes que podia causar la sortida, sense tenir en compte la protecció dels immigrants davant de les conjuntures de crisi econòmiques o polítiques dels països d'acollida. La revisió d'aquesta llei d'emigració l'any 1924 que és continuadora de la de 1907, suposa l'ampliació de la protecció i la tutela estatal sobre l'emigrant, estenent-se no només al viatge, sinó a la seva permanència a l'estranger i el viatge de tornada. La crisi del 1929 canvia la direcció del flux migratori. Segons Tabanera durant la II República a Espanya no s'aplicarà restriccions respecte la sortida i concentrarà els esforços en la repatriació dels emigrants perjudicats per la depressió. (Tabanera, 1999: 73-93) Finalment, tal com exposa Gil Lázaro la repatriació feta per l'Estat tal com va ser concebuda a l'article 46 de la Llei d'Emigració de 1907 va demostrar ser un recurs ineficaç a causa de la imprecisió amb què van ser redactades les seves mesures principals. (Gil, 2014: 490)

Seguidament, amb la Constitució de 1931 de la Segona República, es reconeixia per primer cop alguns drets als estrangers; entre ells es permetia la doble nacionalitat dels ciutadans llatinoamericans.

---

⁴ Un enganxador és un agent comissionat per les empreses navilieres o governs receptors d'emigració que recluta individus als seus llocs d'origen i es lucra de tal procés. Un consignatari és la persona que als ports de mar representa l'armador d'un vaixell per ocupar-se dels assumptes administratius que es relacionen amb la càrrega i el passatge. (Pérez, El marco legal de la migración espanyola en el constitucionalismo, 1992: 86-88)

A la vigília de la guerra civil, en un context de forta tensió social, les competències sobre les polítiques de migració van ser transferides excepcionalment i provisionalment a la Direcció General de Seguretat (DGS) del Ministeri de Governació. (Fernández, 2005: 23)

Durant la Guerra Civil, les dificultats de desplaçament eren notòries igual que un cop acabada aquesta, la sortida d'espanyols a l'estranger, queda reduïda per l'esclat de la Segona Guerra Mundial. Les restriccions imposades a Espanya pel règim de Franco tenen com a efecte una nova reducció del flux migratori i per tant dels desplaçaments.

3.3.2. Polítiques migratòries durant la dictadura franquista

Un cop acabada la Guerra Civil el franquisme trencarà qualsevol element de continuïtat respecte l'etapa republicana. Tot i així, en l'àmbit de la política migratòria mantindrà l'element intervencionista que Cañabate assenyalaria respecte la Llei de 1924. Els aspectes que es mantenen durant la dictadura franquista són:

- El reconeixement de la llibertat d'emigrar
- La importància atorgada a la protecció de les colònies espanyoles instal·lades a l'estranger, sobretot a Amèrica Llatina
- La voluntat d'afavorir la repatriació dels emigrants espanyols que es trobessin en dificultats d'emigrar.

En aquest sentit, Sánchez Alonso exposava que "l'acció tutelar de l'Estat en relació amb els immigrants és una constant tant abans com després de la Guerra Civil". Paral·lelament, Sánchez diu que malgrat l'existència d'aquesta llei, es limitava que es produïssin "canvis en la naturalesa i funcions pròpies de l'Estat envers l'acollida d'aquests col·lectius migrants" (Sánchez, 2011: 245-247).

De fet, segons Fernández Vicente el marc legal de la llei de 1924 no va ser aplicat sinó que es va substituir per mesures excepcionals que limitaven l'esperit liberal de la llei. Un altre element que es va retirar és l'expedició de passaports a persones que demanaven sortir d'Espanya ja que tal com hem dit a l'apartat anterior seria una decisió legislativa que passaria a mans de la policia i difícilment contribuirien a que aquests fossin emesos.

El segon eix de la política migratòria franquista, igualment inspirat en la política migratòria de l'etapa anterior, va ser la ferma voluntat de protegir les colònies espanyoles. Tal com exposa Fernández Vicente la protecció proposada per les autoritats franquistes sobre les colònies girava al voltant de dos objectius principals: aproximar aquestes colònies a la "Mare Pàtria" i engegar una generosa política de repatriacions. (Fernández, 2005: 85) Amb tot, la manera com aquesta política va ser portada a la pràctica ens mostra com la voluntat de continuïtat va ser més teòrica que real.

Així mateix, Borja de Riquer, exposaria que les migracions internes a Espanya durant el primer terç de la dictadura franquista són en gran part una via d'escapatòria de la repressió com a conseqüència directa de la Guerra Civil i la situació de postguerra. En paraules seves: "Encara que les investigacions per zones territorials no estan totalment acabades, es pot afirmar que va ser a les zones agràries del sud d'Espanya, on la repressió franquista va ser més severa i perseverant" (De Riquer, 2010: 141). Amb el mateix propòsit Angelina Puig, demostrava al seu llibre *Andalucía y Catalunya, Dictadura y emigración* (2020) que la repressió patida en la postguerra havia conduït als represaliats a emigrar, després de constatar que era impossible reprendre la seva vida anterior a la guerra. Tanmateix, Martí Marín apuntaria que és necessari ampliar la perspectiva ja que no es pot designar aquest motiu de repressió com una causa exclusiva de les migracions dels anys 40 "a totes les àrees rurals hi hagué vençuts de la guerra civil, fossin o no després represaliats al nivell de ser tancats a la presó. Per tant, no era necessari ser directament represaliat per entendre que tot un món s'havia acabat i que potser valia la pena provar de començar en una altre lloc". (Marín, 2009)

Segons Riquer durant la dècada dels anys 40 trobem tres fets fonamentals en el terreny polític que es poden relacionar amb el fenomen de migracions interiors: "les repercussions provocades per la Segona Guerra Mundial, els efectes negatius generats per les profundes divergències ideològiques i la política repressiva de la dictadura" (De Riquer, 2010: 199). En aquest sentit, cal tenir en compte que les migracions posteriors als anys 40 s'exposen a la historiografia tradicional com una conseqüència directa de la consolidació del franquisme a Espanya i la repressió provada per aquests organismes de control.

En l'àmbit de la política catalana superats els primers anys de la dictadura, concretament el juny de 1940 com a conseqüència de l'ocupació de bona part del territori francès per part de les tropes nazis, l'organització política espanyola a l'exili es va desintegrar. Així mateix, hem d'emmarcar en aquest moment la captura, i posterior assassinat, del president Companys per part de la Gestapo el dia 13 de setembre de 1949. "El buit polític creat per la crisi del govern republicà, la mort de Companys i la forçada vida clandestina dels refugiats a França, va forçar a les comunitats d'exiliats residents a altres zones fora d'Espanya a prendre la iniciativa política". (De Riquer, 2010: 209)

Paral·lelament, a partir de l'any 1946 s'inicia a Espanya la reactivació del moviment tradicional migratori d'espanyols cap a Amèrica Llatina, ja que després de la Segona Guerra Mundial aquest corrent migratori havia quedat paralitzat. És important destacar aquest fet perquè, malgrat que es tracti de migracions exteriors i no sigui l'objectiu d'aquest treball, va suposar per primer cop la inclusió de la «qüestió migratòria» a l'agenda política del règim franquista. Aquesta vinculació es pot relacionar amb els orígens de la intervenció política-social que pretenia pal·liar els problemes socials de la nació protegint -de forma bastant paternalista- els sectors més fràgils de la societat espanyola: dones, infants, obrers, persones de trajectòria migrant, etc. L'obertura d'aquest nou paradigma social donaria pas a la implicació del Ministeri de Treball (òrgan que havia quedat apartat el primer terç del franquisme en la gestió de passaports) per l'elaboració i posterior aplicació d'una política pública que anés lligada a la llei d'Emigració de 1907; restablerta l'any 1924. Amb tot, tal com es desenvoluparà tot seguit en aquest apartat es mostren distincions entre els plantejaments teòrics, que estudiosos com Fernández Vicente designen com a fortament "dirigistes" pel massiu control dels fluxos migratoris.

En aquest conjunt de desenvolupament d'accions es crea el sistema institucional d'emigració que encara avui perdura, tot i que adaptat a la nova realitat migratòria, que és el Consell Superior d'Emigració, actualment conegut com la Direcció General d'Emigració –i a partir de 1956, sota el nom Institut Espanyol d'Emigració- o bé com les Junes d'Emigració als països de destí. Malgrat aquest ampli desenvolupament institucional, la política pública mai no va ser neutra ja que la legislació migratòria franquista va ignorar l'exili i els afectats d'aquells qui van perdre la Guerra Civil (Sánchez, 1995: 13).

Ara bé, la posada en marxa del conjunt de mesures que configurarien aquesta política migratòria exigia la creació d'un marc politicoadministratiu i jurídic. Per emancipar la qüestió migratòria del Ministeri de Treball, Carrero Blanco, va aprovar el 1956 la creació de l'Institut Espanyol de Emigració (IEE). Així doncs, l'IEE funcionària com a un organisme autònom encarregat d'elaborar i aplicar una política pública en matèria d'emigració adaptada a les exigències del desenvolupament espanyol. I així ho demostra acollint-se a la “Ley de creación del IEE del 17 de julio de 1956”:

Artículo 1º. Se crea el Instituto Español de Emigración, que radicará en Madrid y tendrá la consideración de Corporación de Derecho Público, con plena capacidad jurídica y autonomía y patrimonio propio para el cumplimiento de su misión específica. Estará adscrito a la Presidencia de Gobierno.

El caràcter dirigista de la política migratòria exigia igualment un nou marc jurídic. Per això, la llei d'emigració de 1924 va ser així substituïda per una altra llei més ajustada a la nova filosofia de l'Estat espanyol en matèria d'emigració per l'INE l'any 1960:

La Ley de 17 de julio de 1956 inició una orientación nueva en la política migratoria española. Las normas anteriores, de acuerdo con la tónica de otras épocas, contemplaban el fenómeno emigratorio como un problema con aspectos meramente negativos para el país de origen, que había de paliar adoptando medidas precautorias y mediante una protección benéfica de angostos límites. (...) Con la disposición antes citada la acción pública se ensanchaba impregnándose de sentido social al estimar la emigración como un amplio campo de posibilidades abiertas ante la libertad del individuo y, al propio tiempo, fuente poderosa de vínculos y relaciones entre pueblos que puede proporcionar resultados beneficiosos económico-sociales y en otros órdenes de la vida humana, no sólo al que emigra y a sus familiares, sino en bien general de los países, tanto de origen como de establecimiento.⁵

La massiva repressió política duta a terme pel règim franquista és una de les temàtiques que més atenció i estudi ha suscitat als historiadors i estudiosos d'aquest context en l'àmbit de polítiques. Els estudis de caire més tradicional afirmen que durant l'època franquista s'inaugura una nova etapa dins de la política migratòria del territori “caracteritzada per la selecció, la planificació i la canalització del flux migratori espanyol” (Fernández, 2005: 83-85).

En el cas de Catalunya, Borja de Riquer apunta que el nombre de víctimes que han estat comptabilitzades com a víctimes de la repressió franquista i que es trobaven en via d'escapament ascendeixen prop dels 4.000 morts. Amb l'entesa que caldria afegir en aquesta xifra la gran quantitat de persones que van ser empresonades als camps de

---

⁵ Introducció del “Proyecto de Ley de Bases de la emigración del 22 de octubre de 1960” (BOC del 22 de octubre de 1960).

concentració franquistes per pertànyer el bàndol república o bé per ser considerats dissidents polítics, homosexuals, etc. En aquests camps les condicions de vida eren deplorables, la desatenció sanitària i els maltractaments eren constants fet que provocaria un augment del nombre de víctimes. A Catalunya hi va haver diversos camps d'aquest tipus. (De Riquer, 2010: 141).

L'informe Valière (març de 1939) sosté que, entre el 28 de gener i el 12 de febrer de 1939, van sortir del territori espanyol com a refugiats polítics uns 440.000 espanyols (Riquer i Permanyer, 2010: 201). En aquest sentit “els exiliats catalans estaven més aïllats internacionalment, per la proximitat amb França i les relacions derivades de la seva trajectòria política anterior, però, tot amb tot, no quedarien exempts dels problemes de repressió interna per la dictadura franquista” (De Riquer, 2010:211).

La restricció dels moviments humans estava recolzada amb diversos mecanismes que asseguraven el seu compliment adequat, entre els quals trobem les deportacions massives al lloc d'origen, la repressió directa, l'obligació de posseir salconduits i les detencions. Josep Benet considera que la pràctica exercida a Catalunya va ser un “genocidi cultural” que buscava “implementar un projecte d'espanyolització radical dels vencedors” (Benet, 1995).

En aquest moment, el procés d'integració lligat a la manca de polítiques d'acollida per part de la societat catalana cap a la població migrant provoca diferents reaccions hostils com ara racisme, xenofòbia o rebuig; fet que augmenta la imatge de repressió política per part de les autoritats estatals, però també la repressió social per part la població local. Entre aquests aspectes que hem destacat trobem la diferència de forma lingüística habitual i el grau de castellanització d'origen ja que “tot i que els idiomes regionals en un primer moment fossin tolerats, ben aviat es va imposar la crítica pública a l'ús oral i familiar d'altres llengües, cosa que serà motiu d'incidents sobretot pels refugiats catalans a la rereguarda franquista” (Termes, 1984: 159). Aquests efectes els analitzarem amb més detall a l'apartat d'aquest treball anomenat: Impacte cultural de les migracions humanes.

Tal com expliquen els autors Domingo i Cabré els moviments migratoris durant el franquisme van ser durament reprimits per part de les autoritats franquistes ja que es buscava “fixar la població al seu lloc d'origen per la necessitat d'assegurar l'efectivitat

repressora del govern i de les autoritats, amb l'objectiu de garantir un control social" (Domingo i Cabré, 2009: 31-33). En el territori de Catalunya, aquest control es va intensificar notòriament a la dècada dels anys seixanta a través d'una vigilància i control de les rutes i les estacions de transport.

Aquest fet ens porta a parlar de l'anonimat, anteriorment citat. Martí Marín exposa aquest tema en el seu article dient: "L'anonimat era un bé certament preuat a la postguerra, a causa de la voluntat de control dels vencedors sobre els vençuts". En aquest sentit, l'anonimat permetia fugir de la vigilància, de l'isolament políticament induït i de les dificultats que comportaven per a la supervivència en anys de misèria, ja que si et refugiaves en l'anonimat, era més senzill trobar feina. Tot amb tot, cal tenir en compte que per als immigrants quedaven les feines subalternes i temporals dins de la pròpia indústria i per altra banda, el servei domèstic, era exclusiu per a les dones.

Els anys 70 van marcar el final d'un cicle migratori a nivell espanyol però també europeu. La major part de les potències industrialitzades d'Europa optarien per tancar les portes a la immigració. Per contra, Espanya passava a ser un país eminentment emissor a ser un país receptor d'immigració. Per això, les polítiques migratòries que es van duu a terme per fer front aquesta realitat reforçaven el segon eix que hem exposat anteriorment: la protecció dels treballadors espanyols instal·lats a l'estranger fins al seu retorn definitiu a Espanya.

El maig del 1971 s'aprovava seguint aquesta línia, una nova llei d'emigració, que substituïa l'aprovada una dècada abans i institucionalitzava aquesta nova filosofia política en matèria d'emigració. En aquest sentit, les mesures d'assistència es van multiplicar i diversificar per exemple oferint formació professional, educació dels fills, etc. Aquestes polítiques tenien l'objectiu d'estreñer vincles amb les colònies d'emigrants espanyols, així com igualar els drets amb la població resident a Espanya. De nou, les polítiques migratòries no responien a la realitat migratòria que realment estava arribant a l'estat espanyol. (Sánchez, 2005: 244)

Els últims anys del Règim van estar marcats pels efectes de la crisi econòmica. Aquest nou context migratori va determinar que la política espanyola prioritzés la gestió dels retorns dels migrants i la protecció de les colònies d'espanyols a l'estranger. Els anys

després de la dictadura veiem una greu caiguda de l'emigració espanyola (1975-1979), això es deu en gran part a la conseqüència immediata de l'enduriment de les polítiques migratòries dels països del centre d'Europa. Des de llavors i malgrat que es s'acabés superant aquesta crisi, no es va tornar a restablir mai el flux emigratori espanyol. (López de Lera, 1995: 227)

3.3.3. Polítiques migratòries fins a l'actualitat

Davant d'aquest canvi de tendència migratòria anteriorment exposat, les polítiques migratòries també hauran d'adaptar-se a la realitat immigrant; malgrat que el govern encara no fos prou conscient de la pressió demogràfica que constataria aquesta tercera onada migratòria. Blanco valorarà aquest canvi de tendència política dient que “la immigració massiva que viuria Espanya amb la caiguda del règim suposava un fenomen totalment nou i sense precedents en la història contemporània”. (Blanco, 2000: 164-170) L'aprovació de la Constitució el desembre de 1978 va significar un canvi decisiu per als ciutadans però també va influenciar de forma directa a la regulació d'aquest contingent. Tal com exposen Pérez i Escribano “la dècada dels anys vuitanta va representar per Espanya la mutació d'un país històricament emigratori a un país potencialment immigrant”. Serà doncs, a la dècada dels noranta que es consolida aquest canvi i situa a Espanya al voltant del 5%; assolint així la mitjana de la Unió Europea del 3% de la seva població total amb nacionalitat estrangera segons els permisos. (Pérez i Escribano, 1989)

Tot i que es farien aquests primers passos transformadors respecte la llei emigratòria, Eliseo Aja insisteix que el 1978 encara no era una preocupació latent per Espanya la qüestió immigrant, com si que ho era l'emigratòria de la resta d'Europa. En aquest sentit, és molt significatiu que la Constitució dediqui un precepte específic, concretament l'article 42⁶, als immigrants. Per altra banda, el Colectivo Ioé, exposa que en aquest moment no estava regulada l'entrada i l'establiment de persones estrangeres a Espanya. Aquesta manca de polítiques sumada al deteriorament de les condicions de vida d'un segment important de la població degut a la crisi del petroli, hauria generat un elevat grau de desocupació. (Ioé, 2001: 4)

---

⁶ En aquest article s'encomana a l'Estat a vetllar pels drets dels treballadors espanyols a l'estranger i promoure'n el retorn. (Aja, La evolución de la normativa sobre la inmigración: 6)

Així doncs, l'entrada a la UE l'any 1985 evidenciava la necessitat de fer front al disseny d'una política d'immigració en què s'establissin els objectius a assolir i s'hi articuessin els mitjans sobre els quals operaria aquesta regulació de l'estrangeria novvinguda al país espanyol. El mateix any es signa l'Acord Schengen, una nova línia a nivell europeu que promouria un espai comunitari de lliure circulació de persones entre els països firmants (Alemanya, França, Bèlgica, Holanda, Espanya i Luxemburg). Durant el llarg d'aquest període es van anar incorporant a l'acord els països d'Itàlia i Portugal; i posteriorment a la dècada dels noranta, Grècia i Àustria. Aquest acord permetia la possibilitat de circular sense fronteres tot i que aniria lligada a un enduriment de les polítiques migratòries. En efecte, es desenvolupen mesures de cooperació policial i judicial entre els estats firmants per tal de reduir la immigració il·legal i el nombre de sol·licituds d'asil. En aquest sentit, la immigració era considerada com un problema i amenaça. En paraules de Blanca Sánchez Alonso: "l'anomenat "esperit de Schengen" promou la desconfiança cap a les persones immigrants establertes i el rebuig dels qui intenten arribar". (Sánchez, 2011:249)

Amb tot, la política migratòria de mitjans dels anys vuitanta s'orientava principalment a fer un seguiment i control policial de les entrades i establiment de les persones amb trajectòria migrant. A mitjans de la dècada dels vuitanta es va promulgar la Llei de Drets i Llibertats dels Estrangers. Aquesta llei consisteix en un conjunt de normes jurídiques que posaven en marxa les bases de una política immigratòria centrada principalment en el control dels fluxos per garantir la seguretat i l'ordre públic. La llei garanteix drets als residents legals, encara que amb certes limitacions com el dret de permanència indefinida i les qüestions relacionades amb la integració social dels immigrants com tampoc garanteix l'estabilitat jurídica. Així doncs, aquesta manca de perspectiva social produiria un increment de desigualtat social, laboral, descontrol demogràfic i persecució policial.

A partir de l'any 1992 els representants polítics de la Unió Europea van aprovar el Tractat de Maastricht en què es fixen les bases per a una ciutadania europea més enllà dels límits dels estats membres. Aquesta base provocaria novament una distinció jurídica entre els ciutadans estrangers i els autòctons. En aquest sentit, tal com exposa Cristina Blanco: "el criteri Maastricht no definia una política comunitària d'immigració, ja que seguien prevalent les decisions dels estats per sobre l'abast europeu". En efecte, les deficiències de la Llei i l'escassa transformació del fenomen migratori a Espanya va evidenciar una

nova necessitat d'aplicar noves bases o lleis que s'adaptessin a les circumstàncies reals del context.

La reforma més important es va produir finalment amb la Llei Orgànica 4/2000, que és la que, després d'experimentar diverses modificacions, segueix en vigor encara a l'actualitat. Aquesta Llei va suposar un canvi important per introduir polítiques d'integració, ampliar els drets dels immigrants i establir un principi general d'igualtat amb els espanyols autòctons.

L'última modificació d'aquesta llei data de l'any 2015. A aquesta modificació l'acompanya el Reglament 557/2011 arran de la posterior modificació de la llei del 2009. L'actual Llei Orgànica 4/2000 suposa un avenç pel que fa al reconeixement de drets del migrant, l'augment de la seguretat jurídica de les persones migrades i un progrés en les prestacions socials. Aquest text però, ha estat modificat nombroses vegades, en alguns casos per limitar els drets o les llibertats de les persones migrades. (Castellà, 2018: 40-47)

Finalment, com hem vist aquestes reformes estarien lluny d'afavorir la integració dels immigrants. De fet, l'última reforma aprovada l'any 2015, incideix en l'aspecte més important i alhora, el més feble del procés d'inserció: els indocumentats. Com destaca Arango, cap faceta de la immigració a Espanya no és tan influent i rellevant com l'elevada proporció d'irregulars. (Arango, 2002: 57-70).

4. Impacte cultural a Catalunya: una mirada candeliana (1920-1960)

A partir del llibre *Els altres catalans* de Francesc Candel ens acostem a la realitat migratòria del segle XX a Catalunya. Ho fem a través de la mirada del mateix autor, testimoni directe del fenomen de la immigració i dels efectes socials i culturals que provocava aquesta entrada massiva de persones amb trajectòria migrant tant en el territori d'arribada com l'impacte que comportaria aquesta entrada per a la població autòctona.

La veu de Candel ha transcendit a la història de la societat catalana per la seva voluntat integradora i per ser el primer cop que es tractava el fenomen de la migració amb tanta naturalitat i atreviment. En aquestes línies, Candel ens explica la problemàtica dels

immigrants com a observador directe dels anomenats i assenyalats “altres catalans”; els quals es van instal·lar amb unes condicions precàries a viure als suburbis de Can Tunis o a altres barris com Verdum o la Trinitat.

La publicació de l’obra de Candel datada de l’any 1964 coincideix amb el període de la dictadura franquista que el règim iniciava els plans de desenvolupament que anunciaven els avenços cap a una societat més moderna. En aquest sentit, la mateixa consecució de la publicació, malgrat la intervenció de la censura, seria una fita extraordinària, com també ho seria el fet de donar a conèixer que la catalanitat no era quelcom aliè als col·lectius immigrants. (Parramon, 2015: 219-235).

Es tracta d’un context històric en què els discursos dominants concebien la identitat cultural espanyola com a única i exclusiva en el territori, per això Candel va aportar amb aquesta obra un fil de llum que obria pas el debat sobre la identitat cultural. Així mateix, tal com exposa Parramon, Candel donava per entès que una de les diferències entre els altres catalans i els catalans és que la gent immigrada tenia sentiments d’identitat plurals en relació amb el seu origen i amb Catalunya, i que la catalanitat era perfectament compatible amb altres sentiments identitaris. En l’àmbit de la historiografia aquesta rivalitat es traslladava a l’època dels seixanta entre un catalanisme que defensa la concessió de la nacionalitat segons la transmissió d’uns valors i un catalanisme que reconeix l’adscripció segons el lloc de naixement. Tal com expressa Vargas en el seu treball parlem d’una lluita entre un catalanisme genealògic i un catalanisme geogràfic. (Vargas, 2015: 8)

Francesc Candel Tortajada fou un escriptor i periodista d’origen valencià que es va establir a Catalunya amb la primera onada migratòria dels anys 20. Candel va néixer a Cases Altes, al Racó d’Ademús el 31 de maig de 1925 i va morir a Barcelona el 23 de novembre de 2007. L’any 1927 arriba a Catalunya acompanyat per la seva germana, el seu pare i la seva mare. La família de Candel decideixen migrar a Barcelona amb l’esperança de millorar el seu *modus vivendi* (Candel, 1964: 6). Empesos per la necessitat de trobar unes millors condicions de vida i econòmiques, s’estableixen a les barraques situades al costat de les pedreres de Montjuïc; on el seu pare hi treballava com a picapedrer. Posteriorment es van traslladar al grup de Cases Barates del barri de Can

Tunis, entorn que influenciarà a gran part del seu material literari i on viuria fins als seus últims dies.

Candel va publicar més d'una cinquantena de llibres, novel·les, contes i assaigs; alguns d'ells publicats en català i castellà simultàniament. A banda d'això, va publicar un munt d'articles periodístics i reportatges a pràcticament tots els diaris de Barcelona i a desenes de revistes i publicacions. De premis i reconeixements també en va rebre molts, destaquem però que l'any 1983 rebria la Creu de Sant Jordi i el 2003 la medalla d'or de la Generalitat entregada per Jordi Pujol. La figura de Candel serà important pel seu llegat bibliogràfic i els plantejaments que fa sobre la configuració d'un ideari col·lectiu envers el paper de la immigració. En aquest sentit, la seva producció literària i periodística és una denúncia que convida a la reflexió i, alhora, una eina indispensable per conèixer la Barcelona d'època franquista.

Can Tunis era un barri suburbial molt representatiu de la realitat migrant provinent d'arreu d'Espanya. Estava situat a la zona franca de Barcelona, a un entorn marcat per la forta industrialització des del segle XVIII que portaria a la creació de colònies de famílies obreres i l'establiment de barraques durant els anys de la dictadura de Primo de Rivera; coincidint amb l'arribada de Candel en aquest barri. Però Can Tunis no seria l'únic barri suburbial de Barcelona amb aquestes característiques. A banda de les zones de màxima concentració de barraques com ara a Montjuïc, El Carmel i algunes zones del litoral; al llarg del segle XX van aparèixer molts altres nuclis menors i de durada variable que van ocupar solars buits allà on la trama urbana estava inacabada; arribant així en punts de l'Eixample, zones perifèriques de les Corts, Poblenou i al peu de la serra de Collserola. (Tatjer i Larrea, 2020: 43-50)

Així mateix, Candel considera que "La barraca ha estat la gran tara del suburbi, la degradació de l'immigrant [...]. Les barraques han sorgit a tot arreu on ho han permès. Als fondals, a les altures, als ermots, a les rambles seques, sota els ponts, als solars amagats, bé formant colònies o bé aïllades." Concretament, ens parla de les barraques de Magòria que hi havia situades a l'altra banda de la Gran Via estenent-se fins on hi ha encara avui, el cavall de bronze de Sant Jordi de l'escultor Josep Llimona. També esmenta el barri de barraques que hi havia on ara hi ha l'antiga presó de la Model i cap a l'Hospital de Sant Pau per la zona d'Horta, a Verdum, Can Baró i a Somorrostro.

De fet, la literatura de Candel no va ser la única que relataria aquest xoc cultural entre els barris suburbials i la Barcelona benestant. Un altre exemple d'aquest tipus de literatura ens arriba l'any 1966, és a dir, dos anys després de la publicació de Candel, amb la novel·la anomenada *Últimas tardes con Teresa* de l'escriptor Juan Marsé. Es tracta d'una peça literària d'ampli reconeixement contemporani que ens situa a la Barcelona dels anys 50 tot fent un retrat fidel sobre la situació social del moment i la distinció entre les classes més benestants de Sant Gervasi i els suburbis amb població majoritàriament migrant de classe treballadora que viu en barraques. En aquest sentit, Marsé exposa l'aspiració i peripècies de Pijoparte com a home de procedència migrant que vol formar part de la societat burgesa. Per fer entendre aquest paper del protagonista, Marsé estigmatitza el seu perfil a través d'elements com el llenguatge que vol reflectir l'argot dels barris.

El problema del creixement urbà a la ciutat de Barcelona va generar a mitjans del segle XIX una reflexió que va donar peu a l'elaboració, planificació i gestió urbana de Barcelona: el Pla d'eixample i la reforma interior d'Ildefons Cerdà. Aquesta reforma preveia la construcció d'habitatge més enllà de la muralla. Tot i així, els nous instruments de planificació urbana resultarien ser insuficients per resoldre el problema de l'habitatge. En aquest sentit, el creixement metropolità que experimenta la Barcelona del segle XX no pot explicar-se sense incloure-hi, junt amb la ciutat formal, una vertadera ciutat informal. (Roca i Albert, 2020: 11) I no es pot deixar de considerar aquesta ciutat informal com un fenomen cabdal de la història urbana contemporània, amb una notable capacitat dels seus protagonistes per autorganitzar-se i per dissenyar amb funció dels materials disponibles, espais d'habitatge i de carrer. Aquesta organització donaria peu al fenomen del barraquisme; el qual Candel hi dedica especial atenció en el seu llibre anomenat *Barrio* publicat l'any 1977.

En l'àmbit polític, la construcció de barris era un fet conegut i tolerat per part de les autoritats franquistes. En aquest sentit, Martí Marín apunta que el barraquisme era un fenomen que contribuïa a que hi hagués sous més baixos i que facilitava l'expulsió dels considerats habitants conflictius o excedents, als quals es podia repatriar ja que no constaven com a legalment empadronats: els seus habitatges eren del tot il·legals. (Marín, 2009: 27)

De fet, Martí Marín explica al seu llibre *Montjuïc: memòries en conflicte: el castell, la muntanya, i la ciutat* (2008) que durant l'època franquista dels anys 50, gran quantitat de sacerdots i militants de l'Acció Catòlica havien descobert en la misèria de les barraques un espai particularment impenetrable en la seva tasca missional. Per aquest motiu, la seva reacció davant d'aquest fenomen va ser de denúncia cap a les autoritats. A més a més, la situació de misèria d'aquests barris era tant elevada que per qüestions de manca d'higiene i falta d'atenció sanitària sorgiren malalties i consegüentment pandèmies com ara la tuberculosi. Per tot això, les dificultats d'integració urbana s'accentuen, fet que comporta el sorgiment de subcultures que es mantenen aïllades de la resta de realitats de Barcelona.

Per altra banda, Candel exposa al llarg dels capítols quines eren les condicions de vida en un barri de barraques, ens ho explica a través de la seva experiència i sense perdre en cap moment la lírica realista però amb un toc d'humor que tant el descriu a les seves novel·les:

“Hi ha barraques que són espaioses, però d'altres que són la més humil expressió d'allò que una família pot posseir. A l'hivern són fredes i, com que el sostre és molt baix, a l'estiu són com forns. Viure-hi vol dir mancar d'allò més elemental i necessari, fins i tot moltes vegades de llum elèctrica i aigua corrent. Les condicions higièniques són mínimes. Però és meravellosa la netedat que, a desgrat de tot, impera en algunes d'aquestes barraques i entre els seus habitants. I és que mantenir aquesta netedat és una lluita constant contra allò que no es té” (Candel, 1964: 209-210)

Segons Candel entre els immigrants sempre observem un mateix comportament respecte els llocs comuns d'establiment. “És lògic”, comenta, “els uns, criden els altres”. En aquest sentit, observem que gran part de les aglomeracions veïnals a les zones suburbials es diferencia segons les terres d'origen. Aquest fet augmenta la marginació i no integració per part de les persones novingudes a la societat receptora. I genera un impacte cultural que es respon amb actituds racistes, xenòfobes, etc. El missatge de Candel respecte aquest fenomen és totalment cohesionador i contradictori del que hem exposat anteriorment sobre la gestió política que es feia en època franquista. En paraules de Candel “En una Catalunya ben organitzada caldria evitar això per tal d'afavorir aquesta barreja en què al capdavant s'haurà de convertir el poble català. Als qui venen, això tant els fa. Però als d'aquí i als qui fa temps que són aquí, si que els importa”. (Candel, 1964: 68)

Un altre tema central que desenvoluparà Candel al llarg de la seva obra és la relació entre identitat i llengua. El seu relat parteix de la mirada d'una persona amb trajectòria migrant procedent del sud d'Espanya que es pregunta per què és necessari aprendre català si és

una llengua prohibida i el seu entorn més proper no la domina (barris suburbials). Tanmateix, Candel assenyala que aquesta realitat es fa encara més complicada als ulls de l'immigrant que s'estableix a un poble com ara, posa així l'exemple de Cadaqués.

En un dels capítols del llibre que s'anomena *Catalans sense català* Candel ens explica que en aquest context “són molts els catalans amb cultura castellana” i ho justifica dient que existeixen unes quantes generacions que el català ha estat escamotejat. En efecte, Candel ens exposa el terme de diglòssia a través d'exemples, ens parla de l'abandonament per part de la burgesia catalana per transmetre intergeneracionalment la llengua catalana, de la relació jeràrquica entre una llengua estatal i una llengua minoritària i de l'actitud diferenciada davant l'ús de la llengua entre els immigrants espanyols de classe obrera (majoritàriament proclius a acceptar-la) i els funcionaris o professionals burgesos i petitburgesos (que sovint adoptaven posicions refractàries). En aquestes línies Candel subratlla el paper primordial de la llengua en la formació d'aquests “nous catalans”.

Aquests nous catalans parlen català, el van aprendre sense adonar-se'n. Molts el parlen de manera natural i quotidiana, perquè sí, i altres per afany de sentir-se catalans de debò. Quan enraonen amb els pares parlen en castellà. Quan formaran una nova llar, hi imperarà el català, gairebé segur. (Candel, 1964: 36)

Andreu Domingo respon a aquesta qüestió sobre la diglòssia amb el mateix propòsit que Candel, tot dient que “el català ha sobreviscut i s'ha estès gràcies a l'increment del nombre de catalanoparlants que ha significat que hagin adoptat la llengua els migrants arribats de la resta d'Espanya -i ara de la resta del món- i la seva descendència, cosa que ja seria prou raó per reconèixer la vàlua de la immigració en relació a la llengua. I alhora el català s'ha estès perquè ha esdevingut una peça clau en el procés d'integració social del conjunt de la societat (nouvingsuts i autòctons).” (Domingo, 2014: 119)

En el llibre *La immigració a Catalunya* de Josep Antoni Vandellòs es planteja una política global de població que inclou el natalisme⁷ però també l'ordenació territorial per evitar la concentració d'immigrants. A més a més, Vandellòs planteja l'obligatorietat de l'ensenyament de la llengua i la història per accelerar-ne la catalanització com a part de la gestió migratòria. (Vandellòs, 1935: 49). En aquestes línies, Vandellòs exposa la

---

⁷ El natalisme promou la fertilitat i la paternitat com a desitjables per raons socials i per garantir la continuïtat de la humanitat

necessitat inherent per fomentar una bona integració, que no vol dir inclusió, de la persona migrant per entendre la cultura de la nova terra d'acollida.

Juntament amb la mobilitat social i en estreta relació amb ella, el fenomen lingüístic ha estat sempre l'element present en la definició del procés d'integració. Tal com exposa Esteva i Fabregat l'idioma apareix com la marca antropològica a través de la qual els catalans s'identifiquen, i per tant, també la més utilitzada tant pels catalans com pels nouvinguts. (Esteva i Fabregat, 1978: 47)

No obstant això, des del punt de vista de la persona amb trajectòria migrant la llengua catalana pot ser percebuda tant com un vehicle que faciliti la seva mobilitat social ascendent com pot ser una barrera; és a dir, com una eina d'inclusió o d'exclusió. En paraules de Domingo, és la posició estratègica davant la llengua el que s'utilitza com a marcador de proximitat. (Domingo, 2014: 119)

Recuperant la veu de l'experiència, Candel titula un dels seus capítols com *El "Xarnego"*⁸. En aquest capítol l'escriptor d'origen valencià, explicarà tot d'anècdotes detallades de situacions clarament racistes de persones "catalanes" cap als "altres catalans". Així mateix, Candel exposa que aquest fenomen és més fàcil que es produeixi als pobles que no pas a les ciutats. En efecte, Candel distingeix entre qüestió racial i discriminació social. Segons ell aquesta discriminació queda reforçada amb la tendència de la societat catalana en promoure la segregació, no per raons de procedència -que també- sinó per raons de nivell social. I com que l'immigrant, generalment, pertany a un nivell econòmic més baix que la resta dels residents del país, d'aquí ve aquesta certesa visible de la separació i discriminació que resumeix amb el títol del següent capítol que és: *L'immigrant ha creat el suburbi*. Amb tot, aquest capítol amaga tota una declaració d'intencions per part de Candel de denunciar l'estigmatització de tot un col·lectiu de persones per motius de procedència; fet que Marsé utilitzava com element central de la seva novel·la tal i com hem exposat anteriorment.

---

⁸ Xarnego és un terme provinent del gascó charnegò originalment utilitzat per referir-se als fills mestissos forasters o no adaptats de francesos i catalans durant la immigració francesa dels segles passats, i que es va utilitzar després per referir-se despectivament als immigrants d'altres regions d'Espanya arribats a Catalunya entre els anys 1950 i 1970, i també als fills d'unions mixtes d'immigrants amb nadius, quan es considerava que no estaven assimilats a la cultura (sobretot a l'idioma) local.

L'obra de Candel vol fer reflexionar sobre les relacions d'igualtat entre els autòctons i els nousvinguts, defensant sempre el diàleg i la cooperació. En aquest sentit, l'escriptor creia que la integració passava per la igualtat entre catalans i immigrants perquè es necessiten. No obstant això, aquesta visió crítica cap a la societat catalana envers la seva poca voluntat d'inclusió a les persones amb trajectòria migrant, serà criticada per Josep Armengou i Manuel Cruells. Des de posicionaments aparentment essencialistes, Cruells defensava que era molt difícil aconseguir la integració de l'element estrany en el cos de la nació. Amb tot, més enllà de les conseqüències racistes que se'n puguin derivar, aquest criteri serveix per distingir entre nosaltres i ells; fet que suscita reaccions entre els catalanistes conservadors com Armengou. Segons Armengou "la immigració és una invasió provocada per la demografia"; una lectura que Domingo titllarà de misògina i antiprogressista. El resultat d'aquestes dues reaccions no s'allunya de la tesi ja formulada per l'economista figuerenc Vandellós: la immigració (tot i que sigui una invasió) és necessària. El perill d'aquests corrents, segons ell, rau en la substitució ètnica i que els catalans del futur ho siguin de nom però no de fet, incloent-hi la pèrdua de la llengua.

Així com també, l'obra de Vandellós influenciaria a Jordi Pujol per la seva aportació en aquest terreny produint una doctrina sobre el paper de la immigració a través del corrent democratacristià del nacionalisme català que exposaria a l'obra *La immigració, problema i esperança de Catalunya* (1976). En aquesta mirada academicista de Pujol, se l'acusa de mantenir una actitud racista davant del col·lectiu immigrant. La part del text en qüestió que va ser criticat deia així:

"L'altre tipus d'immigrat és, igualment, un home poc fet. És un home que fa centenars d'anys que passa gana i que viu en un estat d'ignorància i de misèria cultural, mental i espiritual. És un home desarrelat, incapaç de tenir un sentit una mica ampli de comunitat. Sovint dona proves d'una excel·lent fusta humana, i tot ell és una esperança, però d'entrada, constitueix la mostra de menys valor social i espiritual d'Espanya. Ja ho hem dit abans: és un home destruït i anàrquic."
(Pujol, 1976: 67-68)

Segons Domingo la desvaloració cultural del treballador immigrant apareix com a requisit per a la seva integració, convertint-se així en un home despullat de la seva cultura d'origen. En aquest sentit, la idea d'integració de Jordi Pujol es relaciona amb el concepte de "barreja" i "d'assimilació", fet que demostra la influència de Vandellós i que es titllada de racista. Per altra banda, Domingo assenyala que és en la definició de què és ser català

segons Pujol que fa a l'article "Per una doctrina d'integració" de l'any 76, on s'inclouen els elements que posteriorment diferenciarien amb aparent claredat assimilació i integració:

"Però la definició que ens agrada més és aquella que diu: català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i, que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya. Hem d'afegir-hi només: i que, de Catalunya, en fan casa seva, és a dir, que d'una manera o altra s'hi incorpora, s'hi reconeix, s'hi entrega, no li és hostil". (Pujol, 1976: 69-70)

Però segons Domingo aquesta afirmació presenta ambigüïtat perquè "si bé d'aquesta forma hi té cabuda el factor voluntari, actiu, per part del migrant "en fan casa seva", es manté l'ambigüïtat, quan afirma que "s'hi entrega"". Així doncs, trobem una relació directa entre la temàtica que publica Candel a través de *Els altres catalans* i la publicació de la doctrina de Jordi Pujol. En aquest sentit, Pujol va aprofitar la ben entesa popular en què es va rebre l'assaig de Candel per connectar directament amb alguns dels seus objectius polítics, remarcant però, la necessitat de donar-li una base més científica.

Tot amb tot, la intenció d'aquesta frase de Pujol respecte què vol dir ser català, va més enllà de respondre el concepte d'immigració i el reconeixement de la seva condició; aquesta afirmació demostra la voluntat de definir la identitat catalana. No obstant això, tal i com remarca Domingo, el reconeixement del conflicte és el que obra les portes al discurs sobre la integració. (Domingo, 2014: 90)

Finalment, tal com exposa Genís Síncas "la importància literària de Paco Candel es basa en la seva forma d'explicar els problemes, les misèries, els drames socials i la vitalitat del fenomen migratori". (Síncas, 2008: 10)

L'estil de Candel a la seva obra manté en tot moment un to planer i desdramatitzador on el seu recorregut com a persona immigrant preval per sobre el context de precarietat que ens descriu. L'obra de Candel és trencadora en la literatura catalana perquè representa el primer cop que es mostra l'immigrant com una persona de carn i ossos i no una simple idea. (Domingo, 2014: 93) De fet, la lectura de Candel permet entendre les dues postures: l'immigrant i els autòctons. Aquesta posició és intencionada i Candel l'argumenta en el pròleg del llibre dient:

“Així doncs, vaig acceptar l’encàrrec de seguida, en part per la satisfacció que comportava la seguretat de tenir un llibre acceptat abans d’haver-ho fet, però sobretot perquè immediatament vaig veure la possibilitat d’esplaiar-me parlant --com així ho vaig fer-- d’unes persones que eren els meus germans de classe i condició, que eren la meva família, que eren jo mateix”. (Candel, 1964: 3)

Finalment, després d’haver analitzat aquesta obra, podem discernir tres elements transcendents que comportarien un impacte cultural en la societat catalana del segle XX. Per una banda, el fenomen del barraquisme que comportaria la discriminació social i conseqüent segregació de tot un col·lectiu situat a les zones suburbials. Aquest fenomen provocaria tot una sèrie de prejudicis i estigmatització de les persones amb trajectòria migrant que serien assenyalades pel fet de viure en unes condicions deplorables i per tant ser exclosos. Per altra banda, hem assenyalat la dificultat lingüística que suposava marxar d’un territori que parla una llengua diferent del territori receptor. En aquest terreny es distingeix un xoc cultural que augmentaria les actituds racistes i xenòfobes per part de les persones autòctones. Aquesta tendència provocaria novament la discriminació lingüística i cultural d’aquest col·lectiu, un element pejoratiu més que s’afegeix a la seva realitat condicionant de persona migrant. Per últim, hem destacat la definició d’identitat catalana per part dels pensadors més influents de l’època que construirien el seu discurs a base de l’economista Vandellós; el qual també havia estat refutat per la demògrafa Anna Cabré. Aquesta definició d’identitat catalana que atorgava Pujol a aquells que viuen i treballen a Catalunya, representa també un impacte cultural del tot discriminatori per totes aquelles persones que no estan exercint aquesta voluntat al territori de Catalunya siguin o no persones condicionades per la seva trajectòria migrant.

Així doncs, partint de la base que la immigració és una oportunitat per l’intercanvi de valors culturals, el coneixement de costums i hàbits, la pèrdua de la por d’allò desconegut i de l’altre, els discursos d’acollida haurien de partir de la voluntat del coneixement recíproc des de totes les cultures així com facilitar l’acceptació i el respecte a la diferència i la diversitat. (Sayed-Ahmad, 2013: 88)

Per acabar, deixarem escrit unes últimes línies del llibre de Candel que formen part de la cita introductòria d’aquest treball i que serveixen per tancar l’últim apartat d’aquest. Amb aquestes línies Candel denuncia aquelles actituds discriminatòries cap a les persones de

trajectòria migrant, posant així de manifest la seva voluntat integradora que tant el caracteritza al llarg del seu llegat literari:

“N’hi ha molts que creuen que la primera generació ja no s’integra. La segona, tant si no s’integra com si s’acaba d’integrar, estima Catalunya. La tercera, ja, sí. Encara que alguns afegeixen: “d’una manera problemàtica”. És clar que al qui així opina li podem objectar que no sap ben bé què vol. És allò que dèiem abans: qui són els veritables catalans? I que les coses no poden romandre incòlumes. El món d’avui no és com el món d’ahir. Tots els esments ho estan demostrant amb el seu mimetisme. Personalment, volem fer l’observació que la primera generació, aquesta que segons tothom mai no s’integra, acaba estimant també Catalunya”. (Candel, 1964: 350)

5. Conclusions

Al llarg d'aquest treball hem pogut conèixer amb profunditat el fenomen de les migracions a Espanya durant el segle XX. Les diferents aproximacions que hem fet d'aquest fenomen són elaborades a partir de les lectures i aportacions dels autors i autores referenciats. Així mateix, en compliment de l'objectiu exposat el primer punt del treball hem aconseguit dimensionar totes les repercussions demogràfiques, socioeconòmiques, polítiques i culturals des de diferents punts de vista historiogràfics, així com també hem exposat les discussions i debats existents sobre el tema treballat. Per acabar exposarem quines són les conclusions que n'extrèiem de cada apartat.

En el primer bloc sobre el context històric, hem constatat que els successos que provoquen un impacte més elevat sobre els corrents migratoris del segle XX són la pandèmia de la grip de l'any 1918 -que va provocar una forta davallada envers les estadístiques demogràfiques de la població-, la recessió global provocada per la crisi del petroli, la guerra civil -amb elevades pèrdues humanes i altes taxes d'emigració-, la repressió i control abusiu durant la dictadura franquista -sobretot als entorns rurals com hem vist amb Angelina Puig-; la crisi provocada pel sistema econòmic tradicional d'autarquia -amb una certa recuperació de l'activitat productiva a partir dels anys 50- i la lenta desescalada cap a un model econòmic capitalista a través del Pla d'Estabilització l'any 1959 -el qual portaria a una nova onada migratòria i problemes d'urbanització a les ciutats-. Finalment, a partir de la caiguda del règim es dona una regressió respecte als moviments exteriors com a conseqüència de les polítiques migratòries. No obstant això, aquest últim període del segle XX està marcat per un fort creixement econòmic a partir de la dècada dels vuitanta i una millora de les condicions de vida a Espanya respecte als anys anteriors a la caiguda del règim. Per elaborar aquest apartat del treball ens hem recolzat sobretot en manuals d'història així com articles d'autors destacats en l'àmbit de la historiografia respecte aquesta qüestió migratòria com ara Martí Marín, Horacio Capel, Anna Cabré i Irene Pujadas.

El segon bloc sobre les diferents aproximacions temàtiques en parlarem seguint l'ordre dels apartats. El primer apartat respecte les dades demogràfiques del segle XX, en destaquem les aportacions d'Anna Cabré, Andreu Domingo i Rafael Puyol. Tots tres coincideixen en la línia que exposa que el creixement natural de la població funciona com a efecte combinat de les migracions i del creixement vegetatiu de la població davant els

anys de bonança econòmica. Altrament, cal tenir en compte que les províncies amb major aflluència migratòria al llarg del segle XX són Madrid, Barcelona, Bizkaya i València.

El segon apartat d'aquest bloc correspon a les causes i conseqüències socioeconòmiques i n'extrèiem una primera constant que es dona en el temps respecte aspectes que motiven a emprendre un desplaçament migratori ja que la major causa d'aquest procés està lligat a raons econòmiques. Altrament, es remarca l'important impacte que es dona a l'economia del territori destí sobretot en el món laboral i les conseqüències provocades per la mala gestió de la distribució urbanística. No obstant això, la perspectiva d'estudi que hem assolit després d'aquest treball ens permet corroborar que el nou estat liberal que obriria portes al mercat exterior un cop acabat el règim franquista, permetrà que l'entrada de persones amb trajectòria migrant afavoreixi el desenvolupament industrial degut a la falta de mà d'obra i a la millora de les condicions de vida. Les aportacions més destacades d'aquest apartat són de Cabré, Barciela, Burbano, Rocío García i Sánchez Alonso.

En el tercer i últim apartat d'aquest bloc es fa un estudi de les polítiques migratòries. Els principals autors destacats per la redacció d'aquest apartat són Borja de Riquer, Cristina Blanco, Martí Marín, Sánchez Alonso i especialment Angelina Puig. En aquestes línies es fa un repàs de totes les lleis i mesures restrictives sobre el fenomen de les migracions, fet que ens permet arribar a la conclusió que les migracions han estat greument castigades, assenyalades i represaliades tant a nivell institucional com a l'entorn popular del llarg del segle XX i fins a l'actualitat. En termes jurídics, el fenomen de les migracions encara avui dia no s'entén a Espanya com una oportunitat d'intercanvi cultural sinó com una massa de població que representa una càrrega econòmica per la ciutadania. Per aquest motiu, és important destacar que una altra constant que s'ha anat destacant en aquest apartat i que està lligada a aquesta qüestió, és la manca de polítiques migratòries d'acollida per part de les ciutats destí a Espanya.

L'últim bloc d'aquest treball ens acosta a la realitat més propera del fenomen de les migracions que fins ara hem estudiat. A través de la mirada de Francesc Candel descobrim els elements que condicionen el xoc cultural per part d'aquelles persones que carreguen l'etiqueta de persona amb trajectòria migrant. El llibre de Candel ens ajuda a entendre aquesta càrrega psicològica pel to desdramatitzat que utilitza. Aquesta realitat la vam poder estudiar també a través d'una altra font que reflexiona sobre l'experiència de la immigració sota la llarga dictadura franquista, l'autor d'aquesta obra és Martí Marín. En

efecte, totes dues perspectives exposen molt bé l'objectiu que vol aconseguir Candel amb el títol del seu llibre anomenat *Els altres catalans*. Amb aquest títol, Candel ja ens fa una clara demostració d'intencions del contingut de la novel·la i del seu to de denúncia cap aquelles actituds xenòfobes i discriminatòries segons si formes part del grup de privilegiats de catalans autòctons o bé si formes part del grup dels "altres" catalans (persones amb trajectòries migrants).

Finalment, amb l'estudi d'aquest apartat hem descobert que la constant de la història del segle XX respecte l'impacte cultural de les migracions és també la manca de polítiques d'acollida i en aquest cas, hi sumem i polítiques d'integració per part del col·lectiu format pels *altres catalans* però també amb la implicació de l'altre col·lectiu privilegiat. Aquesta implicació per part de les dues parts de respondre davant les polítiques d'integració, trencaria el biaix discriminatori que actualment separa els *altres catalans* dels catalans autòctons tal com descriu Candel. A més a més, el llibre de Candel evidencia de nou, la manca de gestió envers la distribució urbanística de la població. De fet, en aquest apartat és on entrem a estudiar el fenomen del barraquisme el qual malgrat haver disminuït a finals del segle XX, es manté present en els nostres entorns encara a l'actualitat. Les aportacions de Martí Marín en aquest apartat també són molt valuoses igual que les de l'autor que ja hem citat varies vegades Andreu Domingo.

Respecte la historiografia abordada distingim tres tendències diferents. La primera, d'una visió més tradicionalista com Vandellòs, Pujol, Vicens Vives. La segona a partir de la dècada dels 80, amb el *gir espacial* que inclou una aproximació cap els factors socials i a l'estudi d'altres disciplines de les ciències socials que havien quedat omeses com l'antropologia o la sociologia. En aquesta última tendència distingim autors com Francesc Candel, Angelina Puig i Borja de Riquer. L'última tendència més moderna de la historiografia que podem distingir és la que es publica a partir del segle XXI amb autors destacats com Andreu Domingo, Anna Cabré i Martí Marín. En una propera investigació sobre el fenomen, seria interessant destacar temes com les associacions i xarxes comunitàries, l'evolució demogràfica que ha experimentat a partir del segle XXI, les noves línies de política migratòria, les relacions amb l'entorn proper i les institucions, etc.

Amb tot, el contingut d'aquest treball ens permet acostar-nos al fenomen de les migracions des d'una perspectiva interdisciplinària. Davant de tot aquest conjunt de transformacions que hem estudiat en el si del territori espanyol al llarg del segle XX, ens

sorgeix la pregunta: Què hagués passat si als inicis del segle XX fins a l'actualitat els successius governs de l'Estat espanyol haguessin decidit tancar les fronteres internes i no permetre els desplaçaments de llarga durada? És a dir, si haguessin decidit prohibir qualsevol moviment migratori.

Tot i que la historiografia queda lluny de poder respondre aquest tipus de qüestions hipotètiques, l'experta catalana en demografia humana Anna Cabré, ens ofereix una piràmide (imatge de la portada del treball) que permet veure una il·lustració respecte a una possible evolució de la demografia espanyola en absència de les migracions i en contraposició a l'evolució real de les poblacions d'Espanya entre els anys 1895 i 1985. Gràcies a aquesta projecció podem arribar a la conclusió que, la immigració a Espanya no sols ha modificat totalment el seu entorn social, polític, econòmic i cultural; sinó que també ha modificat els efectius de la població espanyola fins arribar a la realitat actual de 47.326.687 habitants segons dades consultades a l'INE el maig de 2022. En aquest sentit, el gràfic de la portada d'aquest treball ens permet també entreveure les diferències que es donen entre les estructures per edats i per sexe en la població tant de forma reals com projectades en absència de migracions. Aquesta projecció corrobora que la població espanyola actual és lleugerament més envellida que la que hi hauria hagut sense migracions. Així doncs, finalment, podem respondre a la pregunta que ens formulaven anteriorment conclouent que, actualment a Espanya si no haguéssim tingut la contribució migratòria que es va donar al llarg del segle XX seriem un 7,8% més de la població l'any 1985 que correspon a uns 3 milions més d'habitants.

En conclusió, les migracions humanes al llarg del segle XX han estat una de les pedres angulars del desenvolupament de la societat actual en tots els aspectes possibles: econòmic, social, cultural i polític. En efecte, el resultat de la població actual és la representació d'una societat que ha mantingut viva els seus trets identitàries a despit de totes les transformacions i aportacions culturals alienes, les quals permeten la construcció d'una societat heterogènia tot i que no representativa de les diferents realitats culturals que la componen.

6. Annexos

Taula 1: Evolució dels naixements, defuncions i creixement natural al llarg del segle XX a Espanya

Año	Nacimientos	Defunciones	Crec. natural	Año	Nacimientos	Defunciones	Crec. natural
1900	641.670	536.716	104.954	1951	567.474	327.236	240.238
1901	665.571	517.575	147.996	1952	593.019	276.735	316.284
1902	681.711	488.289	193.422	1953	589.188	278.522	310.666
1903	699.396	470.237	229.159	1954	577.886	264.668	313.218
1904	663.709	486.889	176.820	1955	598.970	274.188	324.782
1905	684.603	491.369	193.234	1956	608.121	290.410	317.711
1906	662.497	499.018	163.479	1957	646.784	293.502	353.282
1907	660.319	472.007	188.312	1958	653.216	260.683	392.533
1908	671.586	460.946	210.640	1959	654.474	269.591	384.883
1909	663.398	466.648	196.750	1960	663.375	268.941	394.434
1910	660.199	456.158	204.041	1961	654.616	263.441	391.175
1911	640.036	466.525	173.511	1962	658.816	278.575	380.241
1912	651.626	426.297	225.329	1963	671.520	282.460	389.060
1913	629.393	449.349	180.044	1964	697.697	273.955	423.742
1914	619.443	450.340	169.103	1965	676.361	274.271	402.090
1915	627.184	452.479	174.705	1966	669.919	276.173	393.746
1916	612.545	441.673	170.872	1967	680.125	280.494	399.631
1917	613.820	465.722	148.098	1968	667.311	282.628	384.683
1918	624.860	695.758	-70.898	1969	666.568	303.402	363.166
1919	597.568	482.752	114.816	1970	663.667	286.067	377.600
1920	636.038	494.540	141.498	1971	672.092	308.516	363.576
1921	661.908	455.469	206.439	1972	672.405	285.508	386.897
1922	667.866	441.330	226.536	1973	672.963	301.803	371.160
1923	674.033	449.683	224.350	1974	688.711	300.403	388.308
1924	663.775	430.590	233.185	1975	669.378	298.192	371.186
1925	653.995	432.400	221.595	1976	677.456	299.007	378.449
1926	673.682	420.838	252.844	1977	656.357	294.324	362.033
1927	642.913	419.816	223.097	1978	636.892	296.781	340.111
1928	674.836	413.002	261.834	1979	601.992	291.213	310.779
1929	660.342	407.486	252.856	1980	571.018	289.344	281.674
1930	665.877	394.488	271.389	1981	533.008	293.386	239.622
1931	653.778	408.977	244.801	1982	515.706	286.655	229.051
1932	675.110	388.895	286.215	1983	485.352	302.569	182.783
1933	672.244	394.678	277.566	1984	473.281	299.409	173.872
1934	641.889	388.825	253.064	1985	456.298	312.532	143.766
1935	636.725	384.567	252.158	1986	438.750	310.413	128.337
1936	617.210	413.579	203.631	1987	426.782	310.073	116.709
1937	568.977	472.134	96.843	1988	418.919	319.437	99.482
1938	508.726	484.940	23.786	1989	408.434	324.796	83.638
1939	422.345	470.114	-47.769	1990	401.425	333.142	68.283
1940	631.285	424.888	206.397	1991	395.989	337.691	58.298
1941	511.157	484.367	26.790	1992	396.747	331.515	65.232
1942	530.845	384.702	146.143	1993	385.786	339.661	46.125
1943	606.971	349.046	257.925	1994	370.148	338.242	31.906
1944	602.091	345.712	256.379	1995	363.469	346.227	17.242
1945	621.558	327.045	294.513	1996	362.626	351.449	11.177
1946	585.381	353.371	232.010	1997	369.035	349.521	19.514
1947	588.732	330.341	258.391	1998	361.930	357.925	4.005
1948	642.041	305.310	336.731	1999	377.809	370.423	7.386
1949	601.759	321.541	280.218	2000	395.756	359.148	36.608
1950	565.378	305.934	259.444				

Font: (Cabré i Gil, 1997: 77)

Taula 2: Evolució de l'esperança de vida a Espanya per grups d'edat (1900-1908)

Edad	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	1998
0	34,76	41,73	41,15	49,97	50,10	62,10	69,85	72,36	75,62	76,94	78,71
1	42,38	48,06	47,95	55,49	55,53	65,31	71,68	72,86	75,55	76,55	78,08
5	49,32	52,91	52,67	56,91	56,00	63,16	68,24	69,13	71,75	72,68	74,16
10	46,45	49,60	49,47	52,94	51,95	58,72	63,46	64,29	66,87	67,77	69,22
15	42,47	45,43	45,37	48,58	47,51	54,06	58,62	59,41	61,96	62,85	64,28
20	38,87	41,63	41,65	44,53	43,39	49,57	53,82	54,59	57,12	58,05	59,42
25	35,76	38,12	38,25	40,71	39,60	45,25	49,07	49,82	52,33	53,33	54,59
30	32,59	34,47	34,73	36,81	35,77	40,97	44,36	45,07	47,52	48,64	49,77
35	29,24	30,74	31,09	32,88	31,83	36,61	39,69	40,34	42,74	43,93	45,00
40	25,74	27,08	27,43	28,96	27,97	32,21	35,07	35,67	38,00	39,22	40,28
45	22,14	23,41	23,75	25,07	24,20	27,99	30,54	31,10	33,37	34,57	35,62
50	18,56	19,73	20,08	21,24	20,55	23,87	26,15	26,68	28,86	30,02	31,05
55	15,13	16,17	16,53	17,54	17,07	19,87	21,95	22,44	24,53	25,67	26,62
60	11,96	12,87	13,19	14,08	13,86	16,11	17,99	18,41	20,42	21,48	22,32
65	9,12	9,96	10,18	10,95	10,96	12,75	14,36	14,70	16,52	17,52	18,25
70	8,67	7,44	7,56	8,21	8,38	9,82	11,10	11,36	12,95	13,84	14,44
75	4,74	5,36	5,43	5,93	6,14	7,24	8,33	8,56	9,83	10,51	10,96
80	3,40	3,82	3,87	4,19	4,36	5,06	6,15	6,29	7,24	7,69	7,95
85	2,46	2,73	2,75	2,95	3,06	3,47	4,51	4,56	5,27	5,46	5,45
90	1,78	1,85	1,96	2,08	2,15	2,37	3,29	3,32	3,87	3,74	3,56
95	1,17	1,36	1,46	1,47	1,53	1,63	2,01	2,00	2,30	2,10	1,99

Font: (Guindo, 2007:10)

Taula 4: Esperança de vida al néixer. Comparació generacional.

Por momentos		Por generaciones			Diferencias Generaci-n-Momento				
A-o	Hombres	Mujeres	Generaciones	Hombres	Mujeres	Periodo	Generaciones	Hombres	Mujeres
			1856-1860	29,95	31,40				
1860	27,96	27,99	1861-1865	30,72	32,36	1861-1865	1861-1865	2,76	4,37
1865	28,72	29,37	1866-1870	31,54	33,39	1866-1870	1866-1870	2,82	4,03
1870	29,47	30,71	1871-1875	32,51	34,54	1871-1875	1871-1875	3,04	3,83
1875	30,22	32,01	1876-1880	33,62	35,75	1876-1880	1876-1880	3,40	3,74
1880	30,96	33,28	1881-1885	33,95	36,23	1881-1885	1881-1885	2,99	2,95
1885	30,28	33,14	1886-1890	36,17	38,72	1886-1890	1886-1890	5,89	5,59
1890	32,42	35,71	1891-1895	37,29	40,28	1891-1895	1891-1895	4,88	4,58
1895	33,02	36,83	1896-1900	38,97	42,04	1896-1900	1896-1900	5,95	5,21
1900	33,75	35,11	1901-1905	42,46	46,54	1901-1905	1901-1905	8,71	11,43
1905	37,32	38,81	1906-1910	46,04	50,94	1906-1910	1906-1910	8,73	12,13
1910	40,61	42,29	1911-1915	48,42	54,05	1911-1915	1911-1915	7,80	11,76
1915	42,62	44,73	1916-1920	48,03	53,18	1916-1920	1916-1920	5,41	8,45
1920	39,79	41,72	1921-1925	54,67	60,76	1921-1925	1921-1925	14,88	19,04
1925	46,29	49,22	1926-1930	57,60	63,76	1926-1930	1926-1930	11,32	14,54
1930	47,94	51,29	1931-1935	61,48	67,87	1931-1935	1931-1935	13,54	16,58
1935	51,34	55,06	1936-1940	60,87	67,07	1936-1940	1936-1940	9,53	12,01
1940	46,25	52,57	1941-1945	67,94	74,79	1941-1945	1941-1945	21,69	22,22
1945	57,02	61,35	1946-1950	70,46	77,44	1946-1950	1946-1950	13,44	16,09
1950	59,46	63,96	1951-1955	73,31	80,57	1951-1955	1951-1955	13,85	16,61
1955	63,65	68,42	1956-1960	75,46	82,87	1956-1960	1956-1960	11,81	14,45
1960	66,95	71,82							
1965	68,11	73,34							
1970	69,04	74,64							
1975	70,34	76,19							
1980	72,30	78,58							
1985	73,21	79,70							
1990	73,35	80,57							
1995	74,44	81,63							

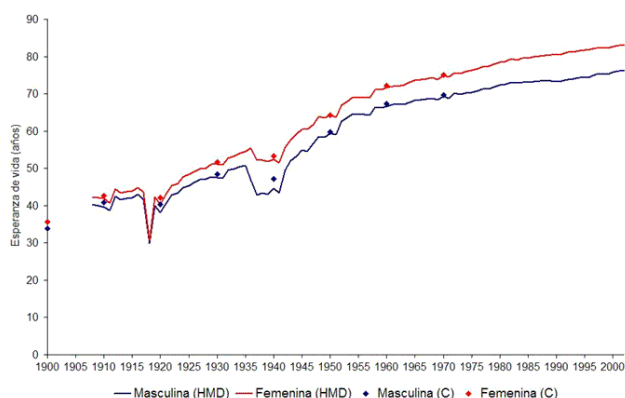
Font: (Cabré et al, 2002: 9)

Taula 5: Evolució de les migracions internes per quinquenis (1900-2000)

Quinquenio	Varones	Mujeres	Totales	Porcentaje sobre población residente
1900-1905	230.218	151.947	331.916	1,79
1905-1910	125.773	132.237	150.935	0,79
1910-1915	201.367	275.369	216.418	1,09
1915-1920	417.030	138.306	484.753	2,34
1920-1925	188.072	261.892	215.986	1,02
1925-1930	314.864	245.829	368.274	1,65
Período 1900-1930	1.477.424	1.205.580	1.768.282	8,67
1930-1935	353.536	184.925	270.411	1,14
1935-1940	185.817	300.593	398.841	1,60
1940-1945	247.713	225.854	275.205	1,09
1945-1950	276.972	313.938	254.011	0,97
Período 1930-1950	1.064.038	1.025.309	1.198.468	4,80
1950-1955	349.527	601.967	768.923	2,77
1955-1960	211.556	372.820	545.365	1,87
1960-1965	464.427	412.254	830.432	2,72
1965-1970	445.385	719.918	1.149.330	3,58
Período 1950-1970	1.470.895	2.106.960	3.294.050	10,94
1970-1975	526.728	331.997	823.803	2,43
1975-1980	227.863	252.464	373.615	1,05
1980-1985	292.992	77.066	220.505	0,59
1985-1990	54.222	263.997	177.554	0,46
1990-1995	403.734	105.715	263.141	0,67
1995-2000	132.357	319.562	180.860	0,46
Período 1970-2000	1.637.897	1.350.802	2.039.478	5,65
Períodos				
1900-1950	2.541.462	2.230.889	2.966.750	13,47
1950-2000	3.108.791	3.457.762	5.333.528	16,59
Período 1900-2000	5.650.253	5.688.651	8.300.278	22,25

Font: (Guindo, 2007: 10)

Gràfic 5: Esperança de vida segons el sexe

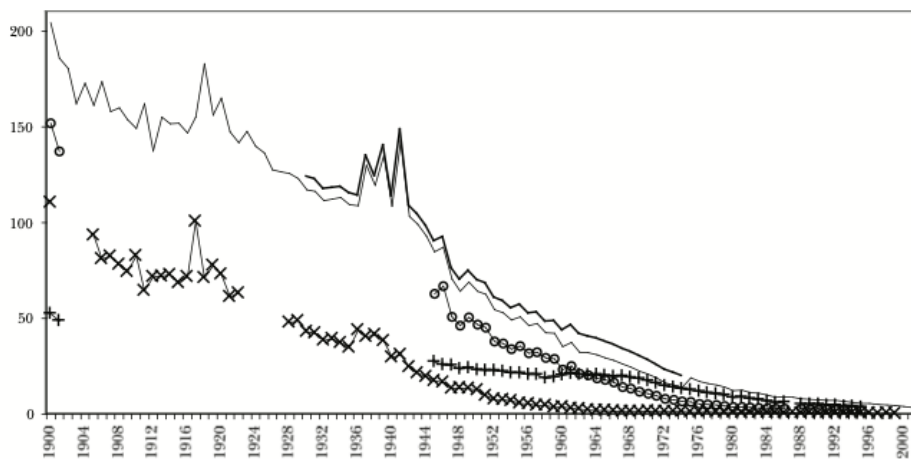
Font: (Pélaez i Guijarro, 2007: 29)

GRÀFIC 7: Índex sintètic de fecunditat i taxes de reproducció, 1900-2001 (per dona)

Año	Índice sintético ² 113	Tasa bruta de reproducción 114	Tasa neta de reproducción 115
1900-1919	4,71	2,30	1,21
1905-1919	4,66	2,27	1,30
1910-1911	4,43	2,16	1,34
1915-1916	4,22	2,06	1,26
1920-1921	4,14	2,02	1,22
1925-1926	3,89	1,90	1,27
1930-1931	3,63	1,77	1,29
1935-1936	3,21	1,57	1,16
1940-1941	2,97	1,45	1,09
1945-1946	2,85	1,39	1,13
1950-1951	2,46	1,20	1,04
1955-1956	2,51	1,22	1,11
1960-1961	2,76	1,35	1,27
1965-1966	2,94	1,43	1,36
1970-1971	2,88	1,41	1,36
1975-1976	2,73	1,33	1,28
1980-1981	2,12	1,03	1,01
1985-1986	1,59	0,78	0,77
1990-1991	1,35	0,66	0,65
1995-1996	1,17	0,57	0,56
1997	1,18	0,58	...
1998	1,16	0,57	...
1999	1,20	0,59	...
2000	1,24	0,61	...
2001	1,24	0,61	...

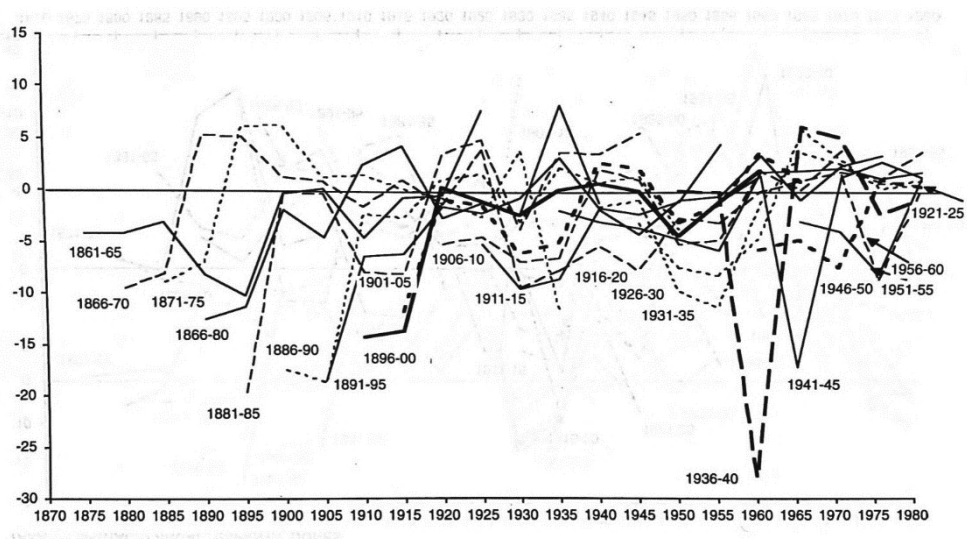
Font: (Carreras i Tafunell, 2006: 83)

GRÀFIC 8: Evolució de les taxes de mortalitat de 1900 a 2001

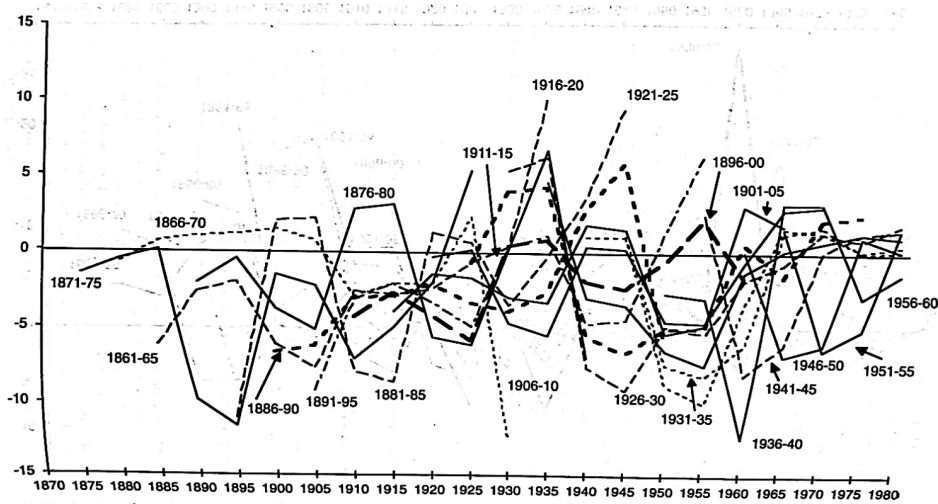
Font: (Carreras i Tafunell, 2006: 88)

GRÀFIC 9: Taxa de migració anual a Espanya, homes

Font: (Cabré, 1999: 189)

GRÀFIC 10: Taxa de migració anual a Espanya, dones

Font: (Cabré, 1999: 190)

Taula 11: Migracions permanents

	1877-1887	1888-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	
Flujos						
Totales	369.424	428.253	565.830	583.123	968.581	
Por cien habitantes	2,2	2,0	2,9	2,8	4,3	
	1877	1887	1900	1910	1920	1930
Stocks						
Totales	1.286.902	1.415.397	1.583.495	1.863.007	2.146.213	2.819.483
Por cien habitantes	7,9	8,2	8,7	9,6	10,3	12,3

Font: (Rodríguez, 2005: 170)

Taula 12: Migracions temporals

	1860	1877	1887	1900	1910	1920	1930
Totales							
Transeúntes	430.073	451.927	444.796	472.257	573.205	424.826	687.196
Ausentes		571.173	551.700	685.745	939.480	1.042.120	1.030.474
Por cien habitantes							
Transeúntes	2,7	2,8	2,6	2,9	3,1	2,1	2,8
Ausentes		3,6	3,3	4,1	5,2	5,5	5,2

Font: (Rodríguez, 2005: 161)

7. Bibliografia

- Alonso, F. G., García Soler, A. (2009). La mortalidad en la infancia durante la Guerra Civil. Impacto territorial estimado a partir del Censo de 1940. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (REIS)*, 127, 55-91.
- Antolín, R. P. (1979). *Emigración y desigualdades regionales en España*. EMES.
- Arango, J. (2002): La fisonomía de la inmigración en España, *El campo de las Ciencias y las Artes*, Servicio de Estudios BBVA. (139), 237-262.
- Arango, J. (1981). Los censos de población españoles en perspectiva histórica. *Primeras Jornadas de estadística española*, 51-72.
- Arango, J. (2002) La inmigración en España a comienzos del siglo XXI: un intento de caracterización, *La inmigración en España: contextos y alternativas. Volumen II. Actas del III Congreso sobre la Inmigración en España (Ponencias)*, Laboratorio de Estudios Interculturales, 57-69.
- Arroyo Pérez, A. (2003). Nupcialidad, *Tendencias demográficas durante el siglo XX en España*, Instituto Nacional de Estadística, 163-206.
- Beirut, N. S. A. (2013). Procés migratori, diversitat sociocultural i impacte sobre la salut mental. Educació social. *Revista d'intervenció socioeducativa*, (54), 87-101.
- Benet, J. (1995). *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Berenguer, F., Cama, E., Coma, J., i Martí, M. (2011). *La llarga postguerra: la ciutat entre 1939 i 1959*. Associació de Mestres Alexandre Galí, Ajuntament de Terrassa – PAME.
- Bernet, J. M. D. (1989). Segle XX: Població, agricultura i energia. Dins (Ed) Sudrià, Cabana, Nadal. *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Enciclopèdia Catalana.
- Blanco, Cristina. (2000). *Las migraciones contemporáneas*. Alianza Editonal.
- Blanes Llorens, Amand. (2007). *La mortalidad en la España del siglo XX: Análisis demográfico y territorial*. (Tesi doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya.
- Burbano Trimiño, F. A. (2013). *Las migraciones internas durante el franquismo y sus efectos sociales: el caso de Barcelona*. (Tesi doctoral). Universidad Complutense de Madrid, Madrid.

- Cabré i Pla, A. (2020). *El sistema català de reproducció: demografia i identitat*. Edicions Proa.
- Cabré, A. (2008). Les onades migratòries en el sistema català de reproducció. *Papers de demografia*. Centre d'Estudis Demogràfic, 328
- Cabré, A. y Pujades, I. (1989). La població: immigració i explosió demogràfica. En Nadal, J. (et. al.), *Historia econòmica de la Catalunya contemporània, Enciclopèdia Catalana* (5), 11-128.
- Cabré, A, Domingo, A, Menacho, T. (2002). Demografía y crecimiento de la población española durante el siglo XX. A Pimentel Siles, Manuel (coord.). *Mediterráneo Económico I*, Monogràfic: *Procesos Migratorios, economía y personas*, 121-138.
- Cabré, A., i Gil, F. (1997). El crecimiento natural de la población española y sus determinantes. *Dinámica de la población de España*, 47-144.
- Cachón, L. (2004). Inmigración y mercado de trabajo en España. *Economía exterior*, 28, 1-7.
- Candel, F (1964). *Els altres catalans*. Edicions 62.
- Candel, F. (1976). *Inmigrantes y trabajadores*. Planeta.
- Candel, F. (1985). *Els altres Catalans vint anys després* (210). Edicions 62.
- Candel, F. (2001). *Els altres catalans del segle XXI* (22). Planeta.
- Capel, H. (1967). Los estudios acerca de las migraciones interiores en España. *Revista de geografía*, 77-101.
- Carreras, A., i Tafunell Sambola, X. (2006). Estadísticas históricas de España, siglos XIX-XX. Fundacion BBVA/BBVA Foundation.
- Casanellas, P. (2014). *Morir matando. El franquismo ante la práctica armada*. Los libros de la Catarata. 300-322.
- Casanova Ruiz, J. (2014). República y guerra civil. *Historia de España*, 8. Crítica.
- Castellà, Helena. (2018). Polítiques migratòries i propostes de futur: Un anàlisi de Catalunya dins Europa. *Fundació Josep Irla, Papers* (5).
- Castellví, C. M. (2019). Teories i mètodes per estudiar les migracions històriques. *Podall: Publicació de cultura, patrimoni i ciències*, (8), 478-520.
- Comín, F. (2012). La Gran Depresión y la Segunda República. *El País*, 29, 24-25.

- Corbera, M. (2015). Migrantes, fronteras y fascismos. El control de los desplazamientos por parte del régimen franquista, 1939-1965. *Spagna contemporanea. Rivista semestrale di storia, cultura e istituzioni*, (47), 79-94.
- Cortés, J. B. (2011). La motorització del camp espanyol i el projecte modernitzador de les indústries J. Trepal de maquinària agrícola (1960-1974). *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 485-501.
- Cuartero Miranda, S. (2018). Otero Carvajal, Luis Enrique i Pallol Trigueros, Rubén (eds.): La sociedad urbana en España, 1900-1936. *Los Libros de la Catarata*, 302
- De Lera, D. L. (1995). La inmigración en España a fines del siglo XX. Los que vienen a trabajar y los que vienen a descansar. *Reis*, 225-245.
- De Riquer, B. (2010). *La dictadura de Franco* (9). Crítica.
- De Riquer, B (1989). Un país després d'una guerra (1939-1959). Dins. Vilar (dir). El franquisme i la Transició democràtica, 1939-1988. Edicions 62.
- Díaz Nicolás, J. i Ramírez, M^o.J. (2001). *La voz de los inmigrantes*. IMSERSO
- Díaz Sánchez, M. (2016). La emigración como estrategia de escape a la represión social, política y económica de la dictadura franquista. El caso de los murcianos en Barcelona (1939-1950). *Franquisme y Transició. Revista d'Història i de Cultura*, (4), 9- 40.
- Díaz Sánchez, M. (2020). *Migrar contra el poder. La represión de las migraciones interiores en España durante la posguerra (1939-1957)*. (Tesi doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya.
- Domingo Coll, J. (2002). Migracions i microestats. *Papers. Revista de Sociologia*, (66), 77-91.
- Domingo, A. (2013). "Català és..." El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, (75), 9-32.
- Domingo, A. (2014). *Catalunya al mirall de la immigració*. Editorial L'avenç.
- Domingo, A. y Cabré, A. (2009). La Tercera onada immigratòria a Catalunya. *Revista L'Avenç*, (350), 30-39.
- Domingo, A., i Sabater, A. (2013). Crisis económica y emigración: la perspectiva demográfica. *Anuario CIDOB de la Inmigración*, 59-88.
- Fabregat, E. I. (1978). Immigració i confirmació ètnica a Barcelona. *Quaderns d'Alliberament*, (2), 49-70.

- Fernández Vicente, M^o.J. (2005). De la calamidad nacional a baza del desarrollo. Las políticas migratorias del Régimen Franquista (1939-1975). *Migraciones y Exilios*, (6), 81-100.
- García Abad, R. (2003). Un estado de la cuestión de las teorías de las migraciones. *Historia contemporánea*, (26).
- García Abad, R. (2005). Historias de emigración. Factores de expulsión y selección de capital humano en la emigración a la Ría de Bilbao (1877-1935). *Colección Historia de la Población*, (3).
- García Coll, A., i Pujadas, I. (1997). Les migracions interiors a Espanya a finals del segle XX. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 1997. (44), 231-250.
- Gil Alonso, F. (2011). Los estudios sobre el descenso histórico de la fecundidad en España y sus pautas territoriales: un estado de la cuestión. *Biblio3w*. (16).
- Gil Lázaro, A. (2014). Financiación y gestión de la repatriación de inmigrantes españoles entre 1907 y 1936. *Hispania: Revista española de historia*, 74 (247), 465-494.
- Gisbert, F. J. G., i Pallejà, R. P. (2006). *Esperanza de vida en España a lo largo del siglo XX*. Mexico City, Mexico: Fundación BBVA.
- Goerlich, F., i Pinilla, R. (2005). Esperanza de vida y potencial de vida a lo largo del siglo XX en España.
- Guijarro, M., i Peláez Herreros, O. (2008). La longevidad globalizada: un análisis de la esperanza de vida en España (1900-2050).
- Guindo, P. A., i García, F. (2007) *Evolución de la población española en el siglo XX, por provincias y comunidades autónomas*. (1). Fundacion BBVA.
- Homs, C. P. (2009). Conèixer la immigració: fer ciutat. *Quaderns d'estudi*, 43-51.
- Institut Nacional d'Estadística d'Espanya, (2007) *Censo de la población de España*.
- Ioé, C. (2001). Política migratoria española en el marco europeo. *Studi emigrazione*, (144). 855-868.
- Josep, A., i Sola, V. (1935). *Catalunya, poble decadent*. Biblioteca Catalana d'Autors Independents.
- Leasure, J. W. (1963). Factors involved in the decline of fertility in Spain 1900–1950. *Population Studies*, 16(3), 271-285.
- Livi-Bacci, Massimo. (1990). *Historia mínima de la población mundial*. Ariel.

- Livi-Bacci, Massimo. (1985). Cambios en la fecundidad y la nupcialidad en España desde finales del siglo XVIII hasta principios del siglo XX. *Estudios de economía del trabajo en España*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Llorden, M. (2003). Marco legal y políticas migratorias en Europa, 1830-1930, *Migraciones iberoamericanas. Reflexiones sobre economía, política y sociedad, Colombres, Fundación Archivo de Indianos*, 115-172.
- Marín, M. (2010). Entre el dret de fuga i la invasió pacífica: prejudicis, polítiques i realitats de la immigració a Catalunya durant el franquisme. *Recerques. Història, economia, cultura*, (58-59), 127-149
- Marín, M. (2006). *Història del franquisme a Catalunya*. Pagès.
- Marín, M. (2009). Entre el "dret de fuga" i la "invasió pacífica": prejudicis, polítiques i realitats de la immigració a Catalunya durant el franquisme. *Recerques: història, economia, cultura*, 127-149.
- Marín, M. (2009). *Memòries del Viatge (1940-1975)*. Cossetània Edicions.
- Miranda, S. C. (2018). La sociedad urbana en España, 1900-1936. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 36, 297-299.
- Moreno Cullell, V. (2016). *L'associacionisme dels immigrants durant el franquisme i la transició (1950-1982)*. Centre d'Història Contemporània de Catalunya.
- Nadal, J. (1984). *La población española. Siglos XVI a XX*. Ariel.
- Nadal, J. (2003). Atlas de la industrialización española. *Crítica-FBBVA*
- Nadal, J, Malaquer, C Sudrià i Cabana (dirs.). (1989). Història econòmica de la Catalunya contemporània. *Indústria, finances i turisme, Barcelona, Enciclopèdia Catalana*, 211-241.
- Ortega, J. A., i Silvestre, J. (2005). Las consecuencias demográficas. *La economía de la guerra civil*. Marcial Pons Historia. 53-105
- Oyón, J.L., Maldonado, J. i Griful, E. (2001). *Barcelona 1930: un atlas social*. Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya.
- Parramon, C. C. (2015). Els altres catalans: entusiasme i pertorbació a la Catalunya dels anys seixanta. *Recerca i immigració VII: migracions dels segles XX i XXI: una mirada candeliana*, 219-235.
- Pérez, J. C. (2014). La Ley de Emigración de 1907 Un ejemplo de intervencionismo científico. *IUSLabor. Revista d'anàlisi de Dret del Treball*, 2.

- Piñeyro, F. G. (2008). ¿Se beneficiaron los emigrantes españoles del Acuerdo de 1970 entre España y la Comunidad Económica Europea? *Migraciones y coyuntura económica del franquismo a la democracia*. 127-150
- Franco-Guillén, (2019) Europa davant la immigració: vells reptes, noves solucions, *Eines per a l'esquerra nacional*, (34), 26-36
- Preston, P. (2011). *El holocausto español: Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Editorial Debate.
- Puche, J. (2017). Economía, Mercado Y Bienestar Humano Durante La Guerra Civil Española. *Contenciosa*, (7).
- Puig, V. A. (2020). El fil roig de la migració andalusa a Catalunya. *Eines per a l'esquerra nacional*, (37), 98-108.
- Puig, V. A. (2020). *Andalucía y Catalunya: Dictadura y emigración*. Edicions Bellaterra.
- Puig, V. A. (1990) De Pedro Martínez Sabadell: l'emigració una realitat no exclusivament econòmica. 1920-1975 (Tesi doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya.
- Pujadas Rúbies, I., García Coll, A., i Puga Gonzalez, M. D. (1995). Migraciones interiores en España: tendencias recientes y perspectivas de futuro (1971-2001). *Revista de Geografía*, 29(3), 5-150.
- Pujol, J. (1976). *Una política per Catalunya* (6). Editorial Nova Terra.
- Puyol, R. (1997). *Dinámica de la población en España: cambios demográficos en el último cuarto del siglo XX*. Síntesis.
- Ramírez, J. B. V. (2000). Las emigraciones españolas a Europa en el siglo XX: algunas cuestiones a debatir. *Migraciones i Exilios: Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, (1), 131-159.
- Rodríguez, J. S. (2010). Las emigraciones interiores en España: 1860-2007 (1). *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, (23), 113-134.
- Rodríguez, J. S. (2005). Las migraciones interiores durante la modernización económica de España, 1860-1930. *Cuadernos económicos de ICE*, (70).
- Rubio, J. (1974). *La emigración española a Francia*. Ariel
- Sánchez Alonso, B. (2001). Visiones de la emigración del siglo XX: de emigrantes a inmigrantes. *Sociedad Estatal Nuevo Milenio*. 101-118.

- Sánchez Alonso, B. (2010). El final del ciclo emigratorio español: desiderátum. *Historia y Política*, (23), 135-162
- Sánchez Alonso, B. (2011). La política migratoria en España. Un análisis a largo plazo. *Revista Internacional de Sociología (SIS)*, (1), 243-288
- Sánchez Jiménez, J. (2001). II. La vida rural. *Historia de España Menéndez Pidal XVII La época de Franco (1939-1975) Sociedad, vida y cultura*, Madrid, 102-298.
- Santana, M., Marimon, A. (2003). *Les emigracions forçades del franquisme refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936-1939 i de la Postguerra*. Palma de Mallorca: Conselleria de Presidencia.
- Sartorius, N., i Sabio, A. (2007). *El final de la dictadura: La conquista de la democracia en España (Noviembre de 1975 – Diciembre de 1978)*. Espasa.
- Sinca, G. (2008). *La Providència es diu Paco: biografia de Francesc Candel*. Dèria.
- Solana Solana, M. Casals Couturier, Muriel; Solsona Pairó, Montse. (2008). La immigració, Un Motor econòmic (Reflexions Entorn De l'impacte De La Població Estrangera En l'economia Catalana). *Treballs De La Societat Catalana De Geografia*, (69). 52-249.
- Tabanera Garcia, N. (1999). La política migratoria española entre la dictadura y la República (1923-1936): tutela y repatriación del emigrante español en América Latina. *Exils et migrations ibériques au XXe siècle*, 2(7), 73-93.
- Tafunell, X. (1989). La construcció: Una gran indústria i un gran negoci. *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. (6). 211-241
- Tatjer, M., i Killinger, C. L. (2010). *Barraques: la Barcelona informal del segle XX*. MUHBA, Museu d'Història de Barcelona.
- Termes, J. (1984). *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*. Editorial Empúries.
- Tusell, J., Sueiro, S. Marín, M. i Casanova, J. (1993). *El Régimen de Franco (1936-1975)*. Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Valero-Matas, J. A., Coca, J. R., i Valero-Oteo, I. (2014). Análisis de la inmigración en España y la crisis económica. *Papeles de población*, 20(80), 9-45.
- Vandellós, J. A. (1985). *Catalunya, poble decadent*. Edicions 62
- Vargas, D. (2015). *El projecte Candel, o el fracàs de la veu immigrada*. (Treball Final de Màster). Universitat Oberta de Catalunya, Catalunya.

- Vicente, M. J. F. (2003). Entre política «sociolaboral» y «Realpolitik». La política del régimen franquista en materia de emigración, 1946-1956. *Ayer*, 179-199.
- Vicente, M. J. F. (2005). De calamidad nacional a baza del desarrollo. Las políticas migratorias del Régimen franquista (1939-1975). *Migraciones i Exilios: Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, (6), 81-100.
- Viciana, F. (2003). Mortalidad, *Tendencias demográficas durante el siglo xx en España*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- Vilar, J. B., Bruno, P. M. E., i Moreno, D. V. (1985). *La minería murciana contemporánea, 1840-1930*. EDITUM.